

Μαρία Παππά

Δ.Ε.Θ. • Θέρμη • Μακρύγιαλος

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ

Εξώφυλλο:

Στο εμπροσθόφυλλο απεικονίζεται μαρμάρινο ειδώλιο που βρέθηκε στην ανασκαφή του Μακρύγιαλου, φάση MK II, και αεροφωτογραφία της ανασκαφής κατά την ίδια φάση.

Στο οπισθόφυλλο απεικονίζεται περίαπτο από όστρεο που βρέθηκε στην ανασκαφή της Δ.Ε.Θ.

ISBN 978-960-456-541-2

© Copyright, Φεβρουάριος 2020, Μαρία Παππά

© Copyright εικόνων, ΥΠ.ΠΟ.Α, Μαρία Παππά

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη και του συγγραφέα κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτοστοιχειοθεσία Π. ΖΗΤΗ & ΣΙΑ Ι.Κ.Ε.
Εκτύπωση 18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας
Βιβλιοδεσία Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19
Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229 • e-mail: info@ziti.gr

www.ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:
Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310.203.720, Fax: 2310.211.305 • e-mail: sales@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ:
Χαριλάου Τρικούπη 22, 106 79 Αθήνα
Τηλ.-Fax: 210.3816.650 • e-mail: athina@ziti.gr

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: www.ziti.gr

Περιεχόμενα

Πρόλογος	15
----------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Εισαγωγή

1.1. Το θεωρητικό υπόβαθρο	19
Το προϊστορικό τοπίο	19
Οικισμός και ανάλυση του χώρου	21
Νοηματικό πλαίσιο	22
Εθνοαρχαιολογικές προσεγγίσεις	22
Χώρος εντός και εκτός κοινότητας	23
Τούμπες και επίπεδοι οικισμοί	23
Κινητικότητα και μόνιμη εγκατάσταση	24
«Νοικοκυριό» ή «οίκος»	24
Κατασκευές	25
Προσέγγιση στο πεδίο	25
1.2. Η μέθοδος προσέγγισης των αρχαιολογικών δεδομένων	26
Προσέγγιση των δεδομένων	26
Ανισότητες των εξεταζόμενων συνόλων και οργάνωση του υλικού	26
Μερικά ζητήματα ορολογίας	27
Η χρήση της «συστάδας» στην ανάλυση του Μακρύγιαλου	28
Βάση δεδομένων των λάκκων	28
Κριτήρια για τον χαρακτηρισμό της χρήσης των λάκκων	28
Δεδομένα στρωματογραφιών	29
Υπολογισμός όγκου χώματος	29
Βάση δεδομένων των ευρημάτων	29
Συντομογραφίες	30
Χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο	30

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ. Τα αρχαιολογικά δεδομένα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.

Οι επίπεδες - εκτεταμένες νεολιθικές θέσεις στον ελλαδικό χώρο

2.1. Το ιστορικό της έρευνας	35
2.2. Τούμπες και επίπεδοι οικισμοί	36
2.3. Επίπεδοι οικισμοί στον ελλαδικό χώρο	39
2.3.1. Δυτική Μακεδονία	39
2.3.2. Κεντρική Μακεδονία	41
2.3.3. Ανατολική Μακεδονία	49
2.3.4. Θεσσαλία	51
2.3.5. Νότια Ελλάδα	52
2.4. Τούμπες με όρια	53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

Ο οικισμός στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (ΔΕΘ)

Το χρονικό της ανασκαφής	57
Γεωμορφολογία και γεωλογία της περιοχής	58
Έκταση και όρια του οικισμού	58
Χρονολόγηση	59
3.1. Οικιστικά στοιχεία	59
3.1.A. Βόρειο τμήμα	59
3.1.B. Νότιο τμήμα	65
3.2. Σύνοψη	65
Λάκκοι	67
Αποχωμάτωση	67
Ευρήματα	67
Ταφικές πρακτικές	68

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.

Ο οικισμός στη Θέρμη Θεσσαλονίκης (ΘΕ)

Το χρονικό της ανασκαφής	69
Γεωμορφολογία και γεωλογία της περιοχής	71

Έκταση και όρια του κατοικημένου χώρου	71
Χρονολόγηση και φάσεις του οικισμού	72
4.1. Οικιστικά στοιχεία	72
4.1.1. Θέρμη 1 (ΘΕ1)	72
Αγροτεμάχιο 469	72
4.1.2. Θέρμη 2 (ΘΕ2)	75
Αγροτεμάχιο 469	75
Αγροτεμάχιο 468	80
Αγροτεμάχιο 445	82
Αγροτεμάχιο 446	83
Αγροτεμάχιο 444	84
4.1.3. Θέρμη 3 (ΘΕ3)	85
4.1.3.A. Ανασκαφή 1987/89	85
Αγροτεμάχιο 464	85
Αγροτεμάχιο 465	87
4.1.3.B. Ανασκαφή 2000/1	88
Αγροτεμάχιο 464	88
Αγροτεμάχιο 465	89
Αγροτεμάχιο 466	89
Αγροτεμάχιο 467	89
Αγροτεμάχιο 469	89
Αγροτεμάχια που διερευνήθηκαν μόνο με ΔΤ (NNI)	90
4.2. Σύνοψη	90
Λάκκοι	91
Λιθόστρωτα	91
Οικιστικές νησίδες της NNIβ	92
Κινητά ευρήματα	93
Λιθοτεχνία απολεπισμένων εργαλείων	94

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.

Ο οικισμός στον Μακρύγιαλο Πιερίας

Το χρονικό της ανασκαφής	95
Γεωμορφολογία και γεωλογία της περιοχής	100
Ο οικισμός και οι φάσεις του	100
Έκταση ανασκαφής κατά φάση	102
Χρονολόγηση με άνθρακα	102
5.1. Μακρύγιαλος φάση I (MKI)	103

Έκταση και όρια	103
Βάθος επιχώσεων και διατήρηση	103
Χρονολόγηση	104
Διάταξη του οικισμού	104
5.1.1. ΜΚΙ. Κοινοτικά έργα. Όρια. Το σύστημα των τάφρων	104
5.1.1.1. Τάφρος Α	105
Περιγραφή της τάφρου Α	107
5.1.1.1.Α. Η τάφρος Α στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής (Ε.Ο.)	110
Ξ044	110
Ξ045	112
Ξ053 και Ξ054	112
Ξ063 και Ξ062	112
Ξ071 και Ξ072	113
Φ026 και Φ027	114
5.1.1.1.Β. Η τάφρος Α στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής (Ο.Σ.Ε) ..	114
Ι048 και Ι058	115
Κ041, Κ042, Κ043, Κ033, Κ034, Κ035, Κ036 και Κ026	115
Κ027	116
Κ028	117
Κ029	118
Λ011	118
Λ012 και Λ013	118
Λ014	119
Λ0152 και Λ0161	120
Λ0162 και Λ0171	120
Λ018 και Λ019	120
Λ020	120
Μ011 και Μ012	121
Μ014 και Μ015	121
Μ026, Μ027, Μ038, Μ049, Μ050, Μ060	121
5.1.1.1.Γ. Δοκιμαστικές τομές εντοπισμού τάφρου Α (ανατ. τμήμα, Ο.Σ.Ε) ..	122
5.1.1.2. Τάφρος Β	124
5.1.1.2.Α. Η τάφρος Β στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής (Ο.Σ.Ε) ..	124
Ι0531	125
Ι0434	125
Ι0443 και Ι0444	125
Ι0453 και Ι0452	125
Ι0461	125
5.1.1.2.Β. Η τάφρος Β στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής (Ε.Ο.)	125
Ξ0423	126
Ξ0512	126
Ν070 και Ν079	126

5.1.1.3. Τάφρος Γ	126
P0424, P0433 και P0532	129
P0543 και P0544	130
P0642	131
P0651 και P0654	132
5.1.1.4. Περιφερειακά ευρήματα του συστήματος των τάφρων	132
5.1.1.5. Μαγνητική διασκόπηση	132
5.1.2. ΜΚΙ. Κοινοτικά έργα. Αποχωματώσεις	133
5.1.2.Α. Ανατολικό τμήμα της ανασκαφής (ΟΣΕ)	134
K027 και K028	134
M059 και M060	134
5.1.2.Β. Δυτικό τμήμα της ανασκαφής (Ε.Ο.)	135
Ξ0774, Ξ0872, Ξ0881 – Λάκκος 251	135
Ξ057, Ξ058, Ξ067, Ξ068, Ξ069 – Λάκκος 214	135
<i>Περιγραφή</i>	135
<i>Στρωματογραφία</i>	136
<i>Ευρήματα</i>	137
<i>Βιοαρχαιολογικά ευρήματα</i>	138
Τομέας Π – Λάκκος 212	138
<i>Περιγραφή</i>	138
<i>Στρωματογραφία</i>	139
<i>Ευρήματα</i>	140
<i>Βιοαρχαιολογικά ευρήματα</i>	142
<i>Σύγκριση των λάκκων 212 και 214</i>	143
Τομέας Χ	144
5.1.2.Γ. Ο ρόλος των αποχωματώσεων στη δημιουργία του οικισμού .	144
5.1.3. Κατοίκηση	146
5.1.3.Α. Ανατολικό τμήμα της ανασκαφής (ΟΣΕ)	147
Τομείς Κ και Λ	147
Τομέας Μ	152
5.1.3.2. Δυτικό τμήμα της ανασκαφής (Ε.Ο.)	153
Τομέας Φ	153
Τομέας Σ	153
Τομέας Ρ	153
Τομέας Π	154
Τομέας Ο	154
Τομείς Ξ και Ο	157
Τομέας Ξ	158
5.1.4. ΜΚΙ - Σύνοψη	159
Κοινοτικά έργα	159
Κατοίκηση	160
Μεγέθη λάκκων	160

Υλικά δομής	161
Θερμικές κατασκευές	161
Επίχωση των λάκκων	161
Κατανομή ευρημάτων	162
Ταφικές πρακτικές	166
5.2. Μακρύγιαλος φάση II (ΜΚΙΙ)	167
Έκταση και όρια	167
Βάθος επιχώσεων και διατήρηση	168
Χρονολόγηση	168
Η διάταξη του οικισμού	169
5.2.1. ΜΚΙΙ. Κοινοτικά έργα	170
5.2.1.1. Όρια	170
Περιοχή της νεροσυρμής -Τομείς Η και Θ	170
Τάφος Δ - Τομέας Ι	171
Τάφος Ε - Τομέας Η	172
5.2.1.2. Αποχωματώσεις	173
Τομέας Δ - Δ073-075 και Δ083-085	173
Τομέας Ξ - Λάκκος 174, τ. Ξ0454, Ξ046, Ξ055, Ξ0561	173
Τομέας Η - τομές Η041-046 και Η052-056	175
Τάφος Ε	179
5.2.2. Κατοίκηση	182
5.2.2.1. Φάση των υπόσκαφων κτισμάτων	185
5.2.2.1.Α. Νότιο τμήμα	185
Β089 και Β099: Συστάδα 1	185
Β097 και Β098	185
Θ006: Λάκκοι 22 και 24	186
Θ006 και Θ007: Λάκκοι 25α και 25β	188
Θ008: Λάκκος 40	189
Θ009, Θ010 και Θ020: Συστάδα 2	189
Ι001, Ι011: Συστάδα 3	190
Θ015, Θ016, Θ025 και Θ026: Συστάδα 4	191
Θ017: Λάκκος 78	192
Θ018-Θ019	193
Θ020	194
Θ025 και Θ026	195
Θ026, Θ027 και Θ028: Συστάδα 5	195
Θ036-Θ037	197

Θ037, Θ038, Θ039 και Θ028: Συστάδα 6	197
Θ029, Θ030, Θ039 και Θ040	198
Θ039, Θ040, Θ049, Θ050 και Θ060: Συστάδα 7	199
Θ040 και I031: Συστάδα 8	200
I021 και I022 - Συστάδα 9	201
Περιοχή ΝΔ των συστάδων 3, 8 & 9 και Β της τάφρου Δ (Τομέας Ι) ..	202
I0455-I046 - Συστάδα 10	203
I0394, I0492, I0501, I0403: «Περιοχή Α»	203
Δυτικά της νεροσυρμής	204
Θ033 έως Θ035	204
Θ041 έως Θ045	204
Θ052 έως Θ059	204
Θ062 έως και Θ067	205
5.2.2.1.Β. Βόρειο τμήμα	205
Θ001 έως Θ004	205
Θ002, Θ003, Θ012, Θ013: Συστάδα 12	207
Θ0122	207
Θ0024	207
Θ0023	207
Θ0121	207
Θ011-Θ012: Συστάδα 13	209
Θ011-Θ021: Συστάδα 14 («Μικρή νεροσυρμή»)	211
Θ031-Θ032: Συστάδα 15	211
H020: Συστάδα 16 (Περιοχή θερμικών κατασκευών α)	213
H010, Θ001: Συστάδα 17 (Περιοχή θερμικών κατασκευών β)	215
H029, H030: Συστάδα 18	217
H017, H018: Συστάδα 19	220
H017, H027, H028 και H029	221
H038 έως H040 και H048 έως H050	222
5.2.2.2. Φάση των ευθύγραμμων κτισμάτων	222
5.2.3. ΜΚΙΙ. Σύνοψη	225
Μεγέθη λάκκων	226
Στεγασμένοι - ανοικτοί χώροι	226
Υλικά δομής	227
Θερμικές κατασκευές	227
Επίχωση των λάκκων	229
Κινητά ευρήματα	229
Ταφικές πρακτικές	236

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ. Συζήτηση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6.

Στοιχεία καθορισμού και οργάνωσης του κοινοτικού χώρου

6.1. Οικιστικά στοιχεία	239
6.1.1. Λάκκοι	239
6.1.2. Υπόσκαφα κτίσματα	240
Τα κυκλικά κτίσματα	240
Υπόσκαφα κτίσματα στον ελλαδικό χώρο και την ευρύτερη βαλκανική	242
Το υπόσκαφο κτίσμα ως χώρος κατοίκησης	244
Μορφολογία των υπόσκαφων κυκλικών κτισμάτων	245
6.1.3. Λάκκοι εξόρυξης πηλού	249
6.1.4. Λάκκοι «βοηθητικοί» (αποθηκευτικοί και απορριμματικοί, εργαστηριακοί)	250
6.1.5. Στρωματογραφία και σφράγισμα λάκκων	251
6.1.6. Λάκκοι υποδοχής πασσάλων	255
6.1.7. Επιφάνειες χρήσης και λιθόστρωτα	256
6.1.8. Χώροι στεγασμένοι και υπαίθριοι	257
6.1.9. Θερμικές κατασκευές	258
6.1.10. Ευθύγραμμα κτίσματα	261
6.2. Κοινοτικά έργα	262
6.2.1. Αποχωματώσεις	262
6.2.2. Περίβολοι	263
Ελλάδα	263
Ιταλία	264
Νοτιοανατολική Ευρώπη	265
Κεντρική και βορειοδυτική Ευρώπη	266
Ερμηνείες	267

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. Η διαχείριση του χώρου στους νεολιθικούς οικισμούς της βόρειας Ελλάδας

Σύντομη αναδρομή των δεδομένων	271
Καθορισμός και διαμόρφωση του κοινοτικού χώρου	273

Διαμόρφωση του ενδοκοινοτικού χώρου	275
Η αναζήτηση των «νοικοκυριών»/«οίκων»	276
Εκτεταμένοι οικισμοί και τούμπες	277
Βαθμός μονιμότητας και κινητικότητας των εγκαταστάσεων	277
 Επίλογος	 281
Abstract	283
Βιβλιογραφία	289
Παραρτήματα	319
Παράρτημα Ι. Συστάδες λάκκων Μακρυγιάλου	319
Παράρτημα ΙΙ. Κατάλογος θερμικών κατασκευών Μακρύγιαλου και Θέρμης	321
Κατάλογοι λάκκων	327
Θέρμη	327
Μακρύγιαλος Ι	329
Μακρύγιαλος ΙΙ	331

Συνοδευτικό CD-ROM

Πίνακες

Σχέδια: ΔΕΘ - Θέρμη - Μακρύγιαλος

Εικόνες

Πρόλογος

Η έκδοση αυτή περιλαμβάνει σχεδόν αυτούσιο το κείμενο της ομότιτλης διδακτορικής διατριβής που εκπονήθηκε το 2008 στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Έγιναν μόνο πολύ μικρές αλλαγές και προσθήκες για να συμπεριληφθεί η πιο πρόσφατη βιβλιογραφία και κάποιες εξελίξεις στην έρευνα που σχετίζονται άμεσα με το αντικείμενο που πραγματεύεται. Παρόλα τα χρόνια που πέρασαν, θεώρησα σκόπιμο ότι μια έντυπη έκδοση θα έχει λόγο να γίνει, αφού οι ερευνημένες θέσεις και ιδίως ο Μακρύγιαλος, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη γνώση για τους νεολιθικούς οικισμούς της βόρειας Ελλάδας, ενώ και ένας μεγάλος αριθμός αρχαιολόγων ασχολήθηκε με θέματα σχετικά. Προστέθηκε μια περίληψη στα αγγλικά, όπου έγινε νύξη για κάποιες από τις νεότερες έρευνες κυρίως στη Θέρμη, ενώ οι πίνακες χρονολόγησης του Μακρύγιαλου προσαρμόστηκαν στα νεότερα δεδομένα, όπως διαμορφώθηκαν μετά τη συνεργασία μου με τον Γιάννη Μανιάτη και δημοσιεύονται στο Radiocarbon.

Στην επαγγελματική μου πορεία, εκτός από τους κατάλληλους ανθρώπους, βρέθηκαν στον δρόμο μου και τα ανάλογα μεγάλα έργα, με σημαντικές χρηματοδοτήσεις, ώστε οι συνθήκες να μου επιτρέψουν να πραγματοποιήσω το επιστημονικό μου έργο, παράλληλα με τα διοικητικά μου καθήκοντα στο Υπουργείο Πολιτισμού.

Στους ανθρώπους που οφείλω αυτή τη διαδρομή στον χώρο της προϊστορικής έρευνας, αναφέρω πρώτο τον καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Κ. Κωτσάκη. Εισηγητής της διδακτορικής μου διατριβής, υπήρξε συμπαραστάτης σε όλα τα χρόνια της πολυετούς σχέσης μας, τόσο σε προσωπικό, όσο και σε επιστημονικό επίπεδο. Επιπλέον, ανέλαβε μαζί με την ομάδα των φοιτητών του τη μελέτη του τεράστιου συνόλου της κεραμικής, τόσο του Μακρύγιαλου όσο και της Θέρμης.

Από τα πρώτα χρόνια των μεταπτυχιακών σπουδών μου ήταν πάντα παρών και ο έτερος καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Στέλιος Ανδρέου. Και αυτός ήταν μέλος της τριμελούς επιτροπής και με τη διακριτική του παρουσία με στήριξε όποτε τον χρειαζόμουν. Οφείλω και σε αυτόν πολλές ευχαριστίες, ειδικά για την τελευταία δεκαετία, κατά την οποία συνεργαστήκαμε στενά στο Πρόγραμμα της Επιφανειακής Έρευνας της Κοιλιάδας του Ανθεμούντα, περνώντας πολλές ευχάριστες στιγμές σε επίπεδο που ξεπερνούσε την αυστηρή επιστημονική συνεργασία.

Οφείλω να αναφέρω την Ιουλία Βοκοτοπούλου, διευθύντρια της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, η οποία με απάλλαξε από όλα τα άλλα καθήκοντά μου κατά την κρίσιμη διετία 1993-1994 για να αφοσιωθώ στο έργο του Μακρύγιαλου. Η ίδια μου ανέθεσε και

την έρευνα στη ΔΕΘ. Αλλά και η επόμενη διευθύντρια της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ κ. Χαίδω Κουκούλη μου ανέθεσε την έρευνα στον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης κατά το διάστημα 2000-2001.

Η ανασκαφή στον Μακρύγιαλο πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τον συνάδελφο της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ Μάνθο Μπέσιο, ο οποίος επωμίστηκε ένα τεράστιο έργο κατά τη διάρκεια της ανασκαφής και εξασφάλισε σημαντικούς πόρους για να δημιουργηθεί η υποδομή για τη μελέτη του υλικού. Ο φίλος και συνεργάτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Sheffield Paul Halstead συνέβαλε στην οργάνωση της μελέτης του υλικού, την εξασφάλιση πόρων και φυσικά τη μελέτη του αρχαιοζωολογικού υλικού.

Η μελέτη ενός τόσο σπάνιου συνόλου, όπως αυτό του Μακρύγιαλου, αλλά και των υπόλοιπων οικισμών που διερευνήθηκαν με ευθύνη μου, δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί μόνο από ένα άτομο. Ο Στράτος Νανόγλου υπήρξε σταθερός συνομιλητής, συνεργάτης στο πεδίο και τη δημοσίευση του υλικού και συντονιστής της επεξεργασίας των πολυάριθμων σχεδίων της παρούσας μελέτης.

Πολύτιμη στάθηκε η συμβολή των ειδικών μελετητών. Συχνά οι θέσεις που εκφράζονται απηχούν και τις δικές τους σκέψεις. Ο μακρύς κατάλογος περιλαμβάνει (με αλφαβητική σειρά), την αρχαιολόγο της ΕΦΑΧΑΓΟΡ Φωτεινή Αδακτύλου, τον Niels Andreasen, την αναπληρώτρια καθηγήτρια του Α.Π.Θ. Τάνια Βαλαμώτη, τη Δρα Ρένα Βεροπουλίδου, την Pat Collins, την Τάνια Γερούση, τη Δρα Βαλασία Ισακίδου, την Δρα Louise Joyner, τον συντηρητή του ΑΜΘ Δημήτρη Καρολίδη, την αρχαιολόγο της ΕΦΑ Καρδίτσας Δρα Νάνσυ Κραχτοπούλου, τη Δρα Ingrid Mainland, τη Δρα Δήμητρα Μυλωνά, την αναπληρώτρια καθηγήτρια Ντούσκα Ούρεμ-Κώτσου, την αρχαιολόγο Κατερίνα Σκουρτοπούλου, την επίκουρη καθηγήτρια του Α.Π.Θ. Σέβη Τριανταφύλλου, τη Δρα Χριστίνα Τσοράκη, τη Δρα Έλλη Χίτσιου, τον Δρα Δ. Βλάχο, τη Δρα Petra Vajlona, καθώς και την ομάδα του καθηγητή Γ. Τσόκα που πραγματοποίησε τις μαγνητομετρήσεις στον χώρο του Μακρύγιαλου. Μαζί με αυτούς ευχαριστώ και όλους τους καθηγητές στα Πανεπιστήμια του Sheffield και του Cambridge που επέβλεψαν την δουλειά τους, τους G. Jones, P. Day, A. Chamberlain, M. Edmonds και Amy Boggard.

Σε όλες τις ανασκαφές υπήρξαν ανεκτίμητοι συνεργάτες πεδίου, που πολλές φορές δεν εισπράττουν αυτό που τους αναλογεί. Ευχαριστώ τους αρχαιολόγους Δρα Ν. Πηλείδου, Γ. Καρλιάμπα, Γ. Καραϊσκού, Χ. Μιχελάκη, Τ. Πρωτοψάλτη, Α. Νίτσιου, Χ. Αυγέρο, Δρα Ν. Αλματζή, Π. Αλματζή, Δρα Σ. Βραχιονίδου, Δρα Β. Ελεφάντη, Σ. Ζαμπέτα, Γ. Ιμαμίδη, Κ. Ιωαννίδη, Κ. Κουτρομπάκη, Ν. Λαχανίδου, Ζ. Μπίλλη, Τ. Τζώνη, Σ. Τουλιοπούλου, Α. Χατζούδη, Ε. Βλιώρα, τον μηχανικό Γ. Γούλα, τους σχεδιαστές Μ. Καργκόγλου, Χ. Σιωνίδη, Μ. Μανουσαρίδου, την αρχιτέκτονα Μ. Σαραντίδου, τον συντηρητή Τ. Μοδίτση, τον αρχαιοφύλακα Μακρυγιάλου Παναγιώτη Μιάουρα και τον εργατοτεχνίτη Χάρη Καρανίκα, επειδή στάθηκε πολύτιμος συνεργάτης, δικός μου και των υπόλοιπων μελετητών στις αποθήκες του Μακρύγιαλου. Οι νεότεροι αρχαιολόγοι που υπηρετούν στην ΕΦΑ Πιερίας, Αθηνά Αθανασιάδου και Κώστας Νούλας φρόντισαν για τη μεταφορά και τακτοποίηση του ανασκαφικού και αρχαιολογικού υλικού της ανασκαφής στη νέα Μουσειακή Αποθήκη του Μακρύγιαλου, ενώ φροντίζουν και την εξυπηρέτηση των μελετητών.

Η τοπογράφος Ε. Παπαδημητρίου είχε την ευθύνη της τοπογραφικής αποτύπωσης της ανασκαφής του Μακρύγιαλου. Ο Β. Βαβίτσας εργάστηκε ως το-

πογράφος στην ανασκαφή της Θέρμης κατά την περίοδο 2000-2001. Τα σχέδια έγιναν από τους αρχιτέκτονες και σχεδιαστές που δούλεψαν και στο πεδίο, πολλά μελανώθηκαν από τη Μ. Βουλαλά και τα πιο άτεχνα από τη γράφουσα. Ο Arturo Vargas οργάνωσε τη βάση δεδομένων της ανασκαφής του Μακρύγιαλου, την οποία συμπλήρωσαν η Φ. Αδακτύλου και η Ν. Κραχτοπούλου. Οι αεροφωτογραφίες τραβήχτηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους από τον Γ. Βάττη, ενώ μερικές είναι του Β. Μολαδάκη. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του Μακρύγιαλου η εταιρεία ICON έκανε την παραγωγή ενός ντοκιμαντέρ σε σκηνοθεσία Δ. Μουρτζόπουλου. Το βλέπουμε συχνά στο History Channel και θυμόμαστε αυτήν την περιπέτεια. Ο ίδιος επιμελήθηκε την ηλεκτρονική αναπαράσταση των υπόσκαφων κτιρίων.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τη στενή μου φίλη Μπεττίνα Τσιγαρίδα για κάθε είδους βοήθεια πρακτική και ψυχολογική, την Εύη Σκαρλατίδου για τη στενή συνεργασία στις έρευνες του αρχαιολογικού χώρου της Θέρμης και την Κατερίνα Τζαναβάρη, η οποία μου παραχώρησε αδημοσίευτο ανασκαφικό υλικό από τον νεολιθικό οικισμό της Λητής.

Οι φίλοι Dr. Ken Wardle και Dr. Nicola Wardle προσέφεραν τη βοήθειά τους για τη βελτίωση της αγγλικής μετάφρασης και τους στέλνω την ευγνωμοσύνη μου, όχι μόνο για τις παρατηρήσεις τους που υιοθέτησα, αλλά και τη μακρόχρονη φιλία τους.

Η έρευνα για τον Μακρύγιαλο ενισχύθηκε οικονομικά από το ΥΠ.ΠΟ., την ΕΡΓΟΣΕ, το INSTAP και τη Βρετανική Ακαδημία, ενώ ο Δήμαρχος Θέρμης Θ. Παπαδόπουλος χρηματοδότησε το πρόγραμμα εντοπισμού των ορίων του νεολιθικού οικισμού της Θέρμης. Τη μελέτη του υλικού της Θέρμης ενίσχυσε επίσης το INSTAP, καθώς και τις πρόσφατες έρευνες στη θέση Κυπαρίσσι Βασιλικών. Η έκδοση αυτή έγινε δυνατή από τις εκδόσεις Ζήτη χάρη στη χορηγία του Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) και του Mediterranean Archaeological Trust (MAT). Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη γραφίστρια Άννα Παναγοπούλου και τον Άρη Σύρμο των εκδόσεων Ζήτη για τον σχεδιασμό και την επιμέλεια της έκδοσης.

Στο τέλος, όλη η ευγνωμοσύνη στην οικογένειά μου που υπέμεινε την κατά καιρούς προτεραιότητα της επιστημονικής μου δράσης, ειδικά σε περιόδους που ο γιος μου ήταν ακόμη σε τρυφερή ηλικία. Οι γονείς και τα αδέρφια μου εννοείται, παρόντες πάντα.

Μαρία Παππά

*Αρχαιολόγος,
Εφορεία Αρχαιοτήτων
Περιφέρειας Θεσσαλονίκης*

Εισαγωγή

1.1. Το θεωρητικό υπόβαθρο

Το προϊστορικό τοπίο

Βλέποντας μια έκταση γης, ένα τοπίο με ομαλούς και χαμηλούς λόφους στη βόρεια Πιερία, κοντά στον Μακρύγιαλο, καλλιεργημένο με σιτηρά, βαμβάκι και τριφύλλι, η προσπάθεια να διακριθούν τα αδιόρατα σημάδια που φανερώνουν την ύπαρξη ενός από τους μεγαλύτερους έως τώρα εντοπισμένους νεολιθικούς οικισμούς, που κατέλαβε τον συγκεκριμένο τόπο πριν από επτά χιλιετίες, δεν είναι εύκολη (Εικ. 1-1). Δεν είναι εύκολη ούτε στα περίχωρα της Θέρμης, ανάμεσα στους δύο λόφους που δείχνουν τον τόπο που κατοίκησαν οι άνθρωποι στην εποχή του χαλκού και μετά, στους ιστορικούς χρόνους. Και είναι αδύνατον να υποψιαστείς ότι, μέσα στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, κάτω από ένα ογκώδες συνεδριακό κέντρο και δίπλα στο Αρχαιολογικό Μουσείο, κρύβεται ο χώρος από όπου ξεκίνησε η κατοίκηση της περιοχής, μέσα σε ένα τοπίο που δε μπορεί πια να ανασυσταθεί.

Η κατοίκηση ενός τόπου βέβαια δεν αφορά απλώς την οργάνωση του χώρου, αλλά το σύνολο των δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν οι άνθρωποι στον τόπο αυτό. Με δεδομένο το γεγονός ότι συνήθως η σύγχρονη κοινωνιολογική ανάλυση προσεγγίζει το περιβάλλον και τον χώρο ως το υπόβαθρο στο οποίο αναπτύσσονται οι δραστηριότητες των ανθρώπων και όχι ως τμήμα των δραστηριοτήτων (Ingold 2000), δεν είναι παράλογη η πριμοδότηση της οργάνωσης του χώρου ως αναλυτικής παραμέτρου για την κατανόηση του παρελθόντος (Nanoglou 2008: 149).

Στο πλαίσιο αυτό και ειδικότερα στο πλαίσιο του νεοθετικισμού και της «Νέας Αρχαιολογίας», της διαδικαστικής (processual) δηλαδή προσέγγισης, ο χώρος αντιμετωπίστηκε ως αντικειμενικό, ουδέτερο πλαίσιο αναφοράς (Darvill 1997: 2, Κωτσάκης 2004: 65). Αντίθετα, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της μεταδιαδικαστικής (postprocessual) προσέγγισης, με επίκεντρο την αντίληψη του ανθρώπου για το περιβάλλον, αναπτύχθηκε μια πιο φαινομενολογική προσέγγιση των τοπίων του παρελθόντος (Thomas 1999, Barrett 1994, Tilley 1994, Bradley 1998, Edmonds 1999), ανοίγοντας έναν έντονο διάλογο που ακόμη δεν έχει κλείσει (Fleming 2006). Η ανασύσταση του νεολιθικού τοπίου αποτελεί μέρος του αντικειμένου της αρχαιολογίας του τοπίου (landscape archaeology), που αναπτύσσεται ραγδαία, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της βρετανικής παράδοσης και ειδικά σε σχέση με τη βρετανική προϊστορία (Johnson 2007: 136, Anschuetz et al. 2001, όπου και εκτενής βιβλιογραφία για το θέμα). Η έμφαση δίνεται στην έννοια του τοπίου, το οποίο αντιμετωπίζεται στη συμβολική του διάσταση με έμφαση στην υποκειμενική εμπειρία (Tilley 1994: 7-34, Wilkinson 2004: 335). Το τοπίο σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση είναι ένα δίκτυο συσχετιζόμενων «τόπων», χώρων δηλαδή που έχουν επισημανθεί και αποκτήσει νόημα (Parker Pearson & Richards 1994: 4) και έχουν σχηματιστεί σταδιακά από τις δραστηριότητες και τις αλληλεπιδράσεις των ανθρώπων, μέσα από την

Εικ. 1-1. Ο χώρος του νεολιθικού οικισμού στον Μακρύγιαλο Πιερίας.

οικειότητα και τη συνάφεια που έχουν αναπτύξει με κάποιες τοποθεσίες, αλλά και μέσα από σημαντικά γεγονότα, συγκεντρώσεις και καταστροφές (Thomas 2002: 173). Όλες αυτές οι σχέσεις και δράσεις πρέπει να ανιχνευθούν μέσα από τα υλικά κατάλοιπα που διατηρήθηκαν, για να προχωρήσουμε ένα βήμα προς την κατεύθυνση της ανασύνθεσης, συνειδητοποιώντας βέβαια την εγγενή αδυναμία να ξεπεραστεί η οπτική του σημερινού ανθρώπου που έχει ως αφετηρία τη φιλοσοφία του δυτικού πολιτισμού. Εξάλλου, «το καλύτερο που μπορούμε να κάνουμε είναι να βιώσουμε και να ερμηνεύσουμε τα προϊστορικά αντικείμενα και τα αρχαία τοπία μέσα από τη δική μας σωματοποίηση και τις δικές μας προκαταλήψεις, γνωρίζοντας ότι αυτό που δημιουργούμε είναι ένα σύγχρονο προϊόν, το οποίο αποκτά υπόσταση αλλά και περιορίζεται από τη θέση μας στον σύγχρονο κόσμο» (Thomas 2004: 34).

Η αρχαιολογία του τοπίου αναζητά τα τελευταία χρόνια, μέσα από την εντατική εξέλιξή της, τους τρόπους που θα βοηθήσουν την αρχαιολογική έρευνα να κατανοήσει πληρέστερα την ιστορική και πολιτισμική εξέλιξη. Αυτή η προσέγγιση του τοπίου είναι συναφής με τον στόχο της αρχαιολογίας να εξηγήσει το παρελθόν, μέσω της δυνατότητας να προαγάγει την αναγνώριση και την αποτίμηση των δυναμικών, αλληλεξαρτώμενων σχέσεων που διατηρούν οι άνθρωποι με τη φυσική, κοινωνική και πολιτισμική διάσταση του περιβάλλοντος, διαχρο-

νικά και σε κάθε χώρο (Anschuetz et al. 2001). Μέσα στο τοπίο, που είναι ένα πλαίσιο για την κοινωνική ύπαρξη (Darvill 1997: 5), ο οικισμός δεν αντιμετωπίζεται ως απομονωμένο «αντικείμενο», αλλά σε συνάρτηση με όλα τα στοιχεία που τον περιβάλλουν. Τα χωράφια που περιβάλλουν τους οικισμούς, οι βοσκότοποι, τα έλη, τα βουνά, οι φυσικές πηγές, παρέχουν το πλαίσιο για την επιβίωση και ανάπτυξή τους, ενώ φυσικές τοποθεσίες, εκτός των οικισμών, μπορεί να αποτελέσουν σημεία επιφορτισμένα με συμβολική σημασία για τους κατοίκους (Wilkinson 2004: 335). Η συζήτηση αυτή πολύ συχνά δεν επικεντρώνεται στον ίδιο τον οικισμό. Η έμφαση μάλιστα στην ανάπτυξη της αρχαιολογίας του τοπίου στον χώρο της αγγλοσαξονικής βιβλιογραφίας, σχετίζεται με την ύπαρξη πολλών δυσερμηνευτων μνημείων που κυριαρχούν στο τοπίο της Βρετανίας και συνήθως σχετίζονται από τους ερευνητές με τελετουργικές πρακτικές (Brück and Goodman 1999: 10, Thomas 2001: 177, Bradley 1998: 68). Η αποδοχή του μη διαχωρισμού της πρακτικής και συμβολικής διάστασης των ανθρώπινων πράξεων θα μας φέρει πιο κοντά στη συζήτηση λειτουργικών δραστηριοτήτων της καθημερινής ζωής των ανθρώπων της προϊστορίας και συγκεκριμένα της νεολιθικής, με σκοπό τον προσδιορισμό και την ερμηνεία του κοινωνικού της χώρου (Brück & Goodman 1999: 10).

Η σημερινή εικόνα του χώρου όπου αναπτύχθηκαν οι εκτεταμένοι οικισμοί της νεολιθικής είναι το

αποτέλεσμα φυσικών και ανθρώπινων διαδικασιών. Είναι, επομένως, εν μέρει αποτέλεσμα των επιλογών της κοινωνίας εκείνης που διαμόρφωσε και καθόρισε τον χώρο της με τέτοιο τρόπο, ώστε δεν άφησε στο μακρινό μέλλον ευδιάκριτα κατάλοιπα. Οι ίδιοι οικισμοί δε θα ήταν ορατοί κατά τη νεολιθική εποχή από μεγάλη απόσταση, λόγω των κατασκευών που μάλλον βυθίζονται από το επίπεδο της επιφάνειας του εδάφους, παρά υψώνονται πάνω από αυτό. Ενώ αντίθετα, άλλοι οικισμοί της νεολιθικής, αν και συνυπάρχουν με τους εκτεταμένους οικισμούς, επιλέγουν έναν τελείως διαφορετικό τρόπο να διαμορφώσουν τον χώρο τους και να τον επισημάνουν με τη δημιουργία ενός μνημείου υπέργειου, της τούμπας, που αποτελεί ακόμη και σήμερα ορόσημο μέσα στο σύγχρονο τοπίο. Η αντίθεση αυτή θα αποτελέσει ένα από τα κεντρικά σημεία της συζήτησης στο πλαίσιο της εξέτασης των δεδομένων που θα παρουσιαστούν στην παρούσα εργασία.

Οικισμός και ανάλυση του χώρου

Η ανθρώπινη κοινωνία αφήνει το αποτύπωμά της στον χώρο ακολουθώντας μια συγκεκριμένη και αναγνώσιμη διάταξη (Hillier & Hanson 1984: 26-27), ως αποτέλεσμα της ενσυνείδητης δραστηριότητάς της (Kotsakis 1999: 67) και μετατρέπει τον συγκεκριμένο χώρο σε *τόπο*. Ο οικισμός είναι ένας *τόπος* που υποδέχεται μια κοινωνική ομάδα, η οποία εγκαθίσταται στο σημείο αυτό με σκοπό να αναπτύξει τις δραστηριότητες μέσω των οποίων θα αναπαραχθεί και θα αποκτήσει συνέχεια (Κωτσάκης 2004). Ο χαρακτηρισμός μιας αρχαιολογικής θέσης ως οικισμού επαφίεται στη δυνατότητα να εντοπίσουμε κατάλοιπα οικιστικών δραστηριοτήτων στο ανασκαφικό πεδίο, καθώς και να προσδιορίσουμε τον χαρακτήρα των δραστηριοτήτων που θα καθοριστούν ως τέτοιες.

Τα εργαλεία για τη μελέτη των οικισμών τα αντλούμε εν πολλοίς από την αρχαιολογία του χώρου (spatial archaeology), η οποία αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 1970 στο πλαίσιο της «Νέας Αρχαιολογίας» και προσδιορίστηκε ως ειδικός κλάδος της αρχαιολογίας από τον David Clarke, με σκοπό τη διερεύνηση των σχέσεων όλων των αρχαιολογικών θέσεων –και αντικειμένων– στον χώρο. Ως αρχαιολογία του χώρου ορίζεται από τον Clarke «η ανάκτηση πληροφοριών από τις αρχαιολογι-

κές χωρικές σχέσεις και η μελέτη των συνεπειών των παρελθόντων μοντέλων ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο, μέσα και ανάμεσα στα χαρακτηριστικά στοιχεία και στις κατασκευές, καθώς και τη διάρθρωσή τους μέσα στους οικισμούς, τα συστήματα οικισμών και το περιβάλλον τους», ενώ έχει να κάνει «με τις ανθρώπινες δραστηριότητες σε κάθε κλίμακα, τα κατάλοιπά τους, τη φυσική υποδομή τους, το περιβάλλον με το οποίο έρχονται σε επαφή και την αλληλεπίδραση όλων αυτών των πλευρών», είναι δηλαδή ένα σύνολο *στοιχείων και σχέσεων* (Clarke 1977: 9). Με την έννοια αυτή, επειδή ως στοιχεία εννοούνται οι *πρώτες ύλες*, τα *αντικείμενα*, οι *κατασκευές*, οι *θέσεις* (κάθε είδους, όχι μόνο οι οικισμοί), οι *διαδρομές*, οι *περιφερειακοί χώροι χρήσης*, αλλά και οι *άνθρωποι*, η αρχαιολογία του χώρου συμπεριλαμβάνει την αρχαιολογία των οικισμών (settlement archaeology) διευρύνοντας το πεδίο της (Chang 1968).

Κατά τον Clarke τα επίπεδα ανάλυσης του χώρου ορίζονται ως εξής: το μικρο-επίπεδο (micro level), που αναφέρεται στις σχέσεις των κατασκευών εντός οικισμού, το μεσο-επίπεδο (semi-micro level), που αναφέρεται στην κοινότητα, δηλαδή στον οικισμό ως σύνολο και το μακρο-επίπεδο (macro level), που αναφέρεται στις σχέσεις ανάμεσα στους οικισμούς (Clarke 1977: 11, Flannery 1976 και Papaconstantinou 2006, όπου και σχετική αναδρομή στην αρχαιολογία του χώρου). Η αρχαιολογία του χώρου, στο περιβάλλον της διαδικαστικής προσέγγισης, χρησιμοποίησε ως μεθόδους μελέτης και ανάλυσης κυρίως τις στατιστικές τεχνικές και τα εθνοαρχαιολογικά παράλληλα. Στην ελληνική βιβλιογραφία αντίστοιχη ανάλυση και ορολογία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Χουρμουζιάδη με τη χρήση των όρων «ενδοκοινοτική χωροοργάνωση» και «διακοινοτική χωροοργάνωση» στη μελέτη του για την ανάλυση του οικισμού στο Διμήνι (Χουρμουζιάδης 1979: 31). Ο τριμερής διαχωρισμός του χώρου χρησιμοποιείται ουσιαστικά και σήμερα ως έναν μεγάλο βαθμό, απαλλαγμένος αρκετά από τον θετικιστικό του χαρακτήρα, αποτελώντας τη βάση για προσεγγίσεις των οικισμών ως συνόλων «χωρικών και κοινωνικών πρακτικών μέσα από τις οποίες δημιουργούνται και διαμορφώνονται οι σχέσεις των ανθρώπων και του κόσμου που τους περιβάλλει» (Brück

& Goodman 1999: 14). Η σχέση, δηλαδή, ανάμεσα στα τρία επίπεδα δε νοείται ως ευθύγραμμη, αλλά εμπεριέχει συσχετισμούς που τα εμπλέκουν και τα τέμνουν κάθετα, εφόσον πια ο άνθρωπος, ως ενεργό άτομο, βρίσκεται στο κέντρο της έρευνας.

Στη μελέτη αυτή χρησιμοποιούνται ως εργαλεία τα δύο πρώτα επίπεδα ανάλυσης του Clarke, που αναφέρονται στον κοινοτικό χώρο, δηλαδή α) ο οικισμός στο σύνολό του και β) η οργάνωση του ενδοκοινοτικού χώρου, του χώρου δηλαδή στο εσωτερικό του οικισμού. Στους τρεις νεολιθικούς οικισμούς που εξετάζονται, τη ΔΕΘ, τη Θέρμη και τον Μακρύγιαλο, αναλύονται οι χώροι α) στο **κοινοτικό επίπεδο**, δηλαδή στο επίπεδο των κοινωνικών έργων, που κατασκευάστηκαν από όλη την κοινότητα και αναφέρονται στο σύνολό της και στη διαμόρφωση της συλλογικής της ταυτότητας (αντίστοιχο του «semi-micro level»), αποτελώντας τους «κοινοτικούς χώρους» και β) στο **ενδοκοινοτικό επίπεδο** (αντίστοιχο του «micro level»), στις κατασκευές δηλαδή που βρίσκονται στο εσωτερικό του κοινοτικού χώρου και αποτελούν τους «χώρους κατοίκησης». Περιστασιακά, γίνεται αναφορά στο **διακοινοτικό επίπεδο** (αντίστοιχο του «macro level»), επειδή δεν είναι δυνατό να δηλωθεί με βεβαιότητα αν στο κοινοτικό επίπεδο κατασκευών εμπλέκονται ή όχι ευρύτερα δίκτυα κοινοτήτων, αλλά και στον βαθμό που, μέσα από τα υλικά κατάλοιπα, τη διακίνηση για παράδειγμα της κεραμικής και των πρώτων υλών, γίνεται φανερή μια αρκετά έντονη κινητικότητα του ανθρώπινου δυναμικού.

Νοηματικό πλαίσιο

Η στροφή προς την ιστορικότητα του ανθρώπινου πολιτισμού στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και η μετακίνηση του ενεργού ατόμου στο προσκήνιο επέδρασε και στις μελέτες που αφορούν την ανάλυση του χώρου, μέσα από μίαν ανανεωμένη ματιά των αρχαιολογικών δεδομένων στο πλαίσιο της αρχαιολογίας των «νοηματικών πλαισίων» (contextual archaeology) (Hodder 2002a: 40, 239, Κωτσάκης 2002: 24, Barrett 1987: 468-473, 1994: 164). Η μεγάλη έμφαση στο πλαίσιο αναφοράς ή νοηματικό πλαίσιο (context) του υλικού πολιτισμού το τοποθέτησε στο κέντρο του ενδιαφέροντος, με αποτέλεσμα να αποκτήσει πιο ενεργό ρόλο. Το αντικείμενο της έρευνας μας, είτε είναι τα κατάλοιπα

ενός οικισμού ή κτίσματος, είτε ένα αντικείμενο, αποκτά σημασία μέσα στο ευρύτερο σύστημα αναφοράς, στο πλαίσιο των συμφραζόμενων. Έτσι, το νοηματικό πλαίσιο μάς εφοδιάζει με τον μηχανισμό για να μετακινηθούμε από το στάδιο της παρατήρησης και να φτάσουμε στην ερμηνεία των κοινωνικών γεγονότων και αλλαγών (Barrett 2006: 194, Papaconstantinou 2006: 7). Η διαφοροποίηση του πλαισίου αναφοράς μπορεί να παράγει διαφορετικές ερμηνείες.

Στην πράξη, η μελέτη ενός οικισμού της προϊστορίας θέτει εμπόδια και δυσκολίες που δεν είναι εύκολο να ξεπεραστούν. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ως μέρος του υλικού πολιτισμού, αποτελούν τμήμα της κοινωνικής του υπόστασης και κρατούν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της αντίληψης των κατοίκων για τον κόσμο που τους περιβάλλει, καθώς και στη συγκρότηση της ατομικής και συλλογικής τους ταυτότητας (Nanoglou 2001: 305). Ο δομημένος χώρος και το κάθε είδους περιεχόμενό του δεν αντιμετωπίζεται στατικά, ως κάτοψη, αν και πολλές φορές αυτό μόνο είναι που έχει διασωθεί. Μέσω του ανασκαφικού συνόλου αναζητούνται ερμηνείες που ενοποιούν την έννοια του λειτουργικού –με την έννοια του πρακτικού– και την έννοια του συμβολικού, με σκοπό να γίνει κατανοητή η προϊστορική κοινωνία, που βασίζεται σε ένα μοντέλο για τον κόσμο τελείως διαφορετικό από το σημερινό, με όρους που αφήνουν μεγαλύτερη ελευθερία στην ανασύνθεση (Brück 1999). Με έναν ανάλογο, χαρακτηριστικό τρόπο περιγράφει ο Hodder την προσέγγισή του για τον οικισμό του Catalhöyük, προσπαθώντας να κινητοποιήσει την ευαισθησία μας για το διαφορετικό και την κριτική αντιμετώπιση των αυθόρμητων συμπερασμάτων μας, όταν αντιμετωπίζουμε κόσμους διαφορετικούς από τον δικό μας. Στην προσπάθεια αυτή είναι σημαντική η συνδρομή της εθνογραφίας και της ανθρωπολογίας (Hodder 2006: 21 κ.ε.).

Εθνοαρχαιολογικές προσεγγίσεις

Πολύ συχνά, στη αναζήτηση ερμηνειών σε πολλούς τομείς της προϊστορικής αρχαιολογίας, ελλείψει ιστορικών πηγών και γραπτών μνημείων, ζητείται η συνδρομή της εθνοαρχαιολογίας και της ανθρωπολογίας. Στην περίπτωση των επίπεδων οικισμών που εξετάζονται εδώ, γίνεται χρήση της ανάλογης

βιβλιογραφίας για να απαντηθούν ερωτήματα που προκύπτουν από την ένδεια των αρχαιολογικών δεδομένων, τα οποία αποτελούν και το κλειδί μας για το παρελθόν ή για να επισημανθούν εναλλακτικές ερμηνείες των υλικών καταλοίπων, με σκοπό την ανασύνθεση παραμέτρων της νεολιθικής κοινωνίας. Η χρήση εθνογραφικών παραλλήλων έχει μακρά ιστορία στη μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων, παρότι η χρήση της αναλογίας έχει δεχτεί έντονη κριτική κατά καιρούς (Kent 1987: 39, Cameron 2006, Paraconstantinou 2006b: 21 κ.ε., όπου και η σχετική σύνοψη περί εθνοαρχαιολογίας). Ωστόσο, είναι ένα εργαλείο απαραίτητο, όπως έχουν δείξει πολλές μελέτες που χρησιμοποιούμε, για να σχολιάσουμε και να ερμηνεύσουμε τα αρχαιολογικά μας δεδομένα, αλλά και για να έχουμε μια ιδέα για τον βαθμό που μπορεί τα υλικά κατάλοιπα να καταγράφουν ή όχι την πολυπλοκότητα μιας χαμένης κοινωνίας (για παράδειγμα, Kent 1984, 1990a, Whitelaw 1994, Fewster 1999, 2006). Σήμερα η εθνοαρχαιολογία φαίνεται να είναι αποδεκτή σε μεγάλο βαθμό και χρησιμοποιείται από τους αρχαιολόγους, όπως και οι ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, είναι όμως απαραίτητο να αντιμετωπίζεται κριτικά και να συσχετίζεται με τα δεδομένα του αρχαιολογικού συνόλου (Hodder 2006: 29).

Χώρος εντός και εκτός κοινότητας

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η διάταξη των αρχιτεκτονικών κατασκευών, μέσα στον χώρο που ορίζεται ως κοινοτικός, είναι εξίσου σημαντική με τη διάταξη των αποθέσεων των κινητών ευρημάτων εντός και εκτός των κατασκευών. Κατασκευές και αποθέσεις αποτελούν ένα ενιαίο ανασκαφικό σύνολο. Σε δεύτερο επίπεδο, ο χώρος που η κοινότητα χρησιμοποιεί για την κατασκευή των κτισμάτων, δηλαδή ο οικισμός, αποτελεί μια ενιαία ενότητα με τον χώρο που χρησιμοποιείται για την καλλιέργεια και τη βοσκή, μόνο που στην περίπτωση αυτή τα υλικά κατάλοιπα έχουν διαφορετικό χαρακτήρα. Από τη διάταξη του οικιστικού χώρου, αλλά και τις ειδικές μελέτες της βιοαρχαιολογίας, συνάγονται συμπεράσματα για τη θέση των χωραφιών και των βοσκοτόπων, που μπορεί να βρίσκονται περιφερειακά ή εντός του οικιστικού χώρου. Ο ευρύτερος περιβάλλον χώρος, τα δάση, οι πρώτες ύλες που είναι διαθέσιμες σε κάθε περιοχή και η σχέση που

οι κάτοικοι αναπτύσσουν με αυτά διαμορφώνουν την εικόνα και τις επιλογές της κοινότητας, αλλά και τον χαρακτήρα της εγκατάστασης. Ο προσδιορισμός της σχέσης των κατοίκων με τον χώρο εκτός οικισμού, αλλά και τον εσωτερικό κοινοτικό χώρο, ειδικά στις περιπτώσεις που αυτός είναι καθορισμένος με σαφήνεια, είναι ένα ακόμη ζητούμενο. Ο διαχωρισμός αυτός, εντός και εκτός κοινότητας, έχει πολλές διαβαθμίσεις και επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Ο Hodder, για παράδειγμα, σχηματοποιεί την αντίθεση, αλλά και την αλληλοδιείσδυση του εντός και εκτός κοινότητας χώρου, με βάση τον βαθμό εξημέρωσης και τη δυαδική, δυναμική σχέση του στοιχείου «domus» και του στοιχείου «agrios» (Hodder 1990).

Τούμπες και επίπεδοι οικισμοί

Ο χώρος μέσα στα κοινοτικά όρια αναπτύσσεται και διαμορφώνεται μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς που καθορίζεται από τις κοινωνικές σχέσεις. Η κατανόηση των σχέσεων αυτών αναζητείται με τη μελέτη της υλικής μορφής των οικισμών, την οποία έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας και που στην περίπτωση της ελληνικής νεολιθικής παίρνει διαφοροποιημένες μορφές. Στην Κεντρική Μακεδονία, όπως και στην ευρύτερη Βαλκανική, οι πυκνοδομημένοι οικισμοί με μεγάλη διάρκεια κατοίκησης και καθορισμένα όρια που σχηματίζουν γηλόφους (τούμπες) δείχνουν να έχουν μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή και να δίνουν έμφαση στην περιχαράκωση του κοινοτικού χώρου (Kotsakis 1999). Φαίνεται όμως ότι και οι επίπεδοι οικισμοί, που δείχνουν αρχικά μια πιο χαλαρή σχέση με τον χώρο και την εξάπλωσή τους σε αυτόν, συχνά περιχαράκωνονται με εξίσου αυστηρό τρόπο, τοποθετώντας σαφή και σταθερά όρια. Πιθανόν το αντικείμενο της διαπραγματεύσεως να μην εντοπίζεται μόνο στη διαχείριση του χώρου, αλλά και του χρόνου, στη σχέση δηλαδή που κάθε κοινότητα αναπτύσσει με το παρελθόν. Στην πρώτη περίπτωση, των γηλόφων, ο οικισμός παραμένει στο ίδιο σημείο και οι διαδοχικές οικιστικές φάσεις του ακολουθούν τα χνάρια των παλιότερων. Το παρελθόν, επομένως, ενσωματώνεται στην καθημερινή ζωή της κοινότητας με διάφορες εναλλακτικές μορφές, που μπορεί να αφορούν από αρχιτεκτονικά στοιχεία έως ταφικές πρακτικές. Την ενσωμάτωση

του παρελθόντος στην εξέλιξη του οικισμού συναντάμε σε μεγιστοποιημένο βαθμό στους οικισμούς της Εγγύς Ανατολής. Στη δεύτερη περίπτωση, των επίπεδων οικισμών, η μετακίνηση των οικιστικών φάσεων σε οριζόντιο επίπεδο, τοποθετεί τις προηγούμενες οικιστικές φάσεις, δηλαδή το παρελθόν, σε χώρους εκτός κατοίκησης, στο περιθώριο του χώρου δράσης (Chapman 1989: 39, 1997, Kotsakis, 1994, 1999, 2006: 210, 2006α, Nanoglou 2001, 2008, Skourtopoulou 2006, Hodder 2007). Η περιθωριοποίηση ωστόσο του παρελθόντος και η ανάλογη διαχείριση της προγονικής μνήμης δε συνεπάγεται την άρνησή της και διερευνάται η επιβίωσή της μέσω εναλλακτικών μορφών.

Η διαχείριση της μνήμης φαίνεται, επομένως, να συνδέεται άμεσα με τη διαμόρφωση δύο τόσο διαφορετικών μορφών διάταξης και συνέχειας του οικιστικού χώρου, που έχουν κυριαρχήσει τα τελευταία χρόνια στη συζήτηση για την ελλαδική Νεολιθική και έχουν συνδεθεί με τον ανάλογο προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί στον βαλκανικό χώρο. Όπως και στη Βαλκανική, έτσι και στην Ελλάδα, δε φαίνεται η συνύπαρξη των δύο διαφορετικών μοντέλων να εξαπλώνεται ομοιογενώς σε όλη τη χερσόνησο, ωστόσο είναι ενδεχόμενο τα σημερινά δεδομένα να ανατραπούν από νέα ευρήματα. Οπωσδήποτε, οι δύο διαφορετικές μορφές οικισμών, τούμπες και επίπεδοι οικισμοί, δεν έχουν πάντα τόσο σαφή όρια διαχωρισμού, αφού εντοπίζονται πλέον διαφοροποιήσεις τόσο στην έκταση, στον βαθμό πυκνοκατοίκησης, αλλά και στη διάρκεια των οικισμών σε παραδείγματα και των δύο μορφών. Το διαχωριστικό και καθοριστικό μορφολογικό στοιχείο διαφοροποίησης είναι αν τελικά σχηματίζεται από τις επιχώσεις τους ορατό έξαρμα ή όχι και αν αυτό, από κάποιο σημείο και μετά, γίνεται ηθελημένα.

Εκτός από τις διαφορές που αφορούν τη διάταξη των οικισμών, την έκταση και τη διάρκεια, εντοπίζονται ήδη σημαντικές διαφορές και στα οικιστικά κατάλοιπα των δύο διαφορετικών μορφών. Στους επίπεδους οικισμούς τα ίδια τα κτίσματα φαίνεται να έχουν μικρότερη διάρκεια ζωής και ευτελέστερη κατασκευή, ενώ το κατασκευαστικό βάρος, μετρούμενο σε ανθρώπινο κόπο, φαίνεται ότι έχει επενδυθεί στα κοινοτικά έργα, όπως τουλάχιστον δείχνει το παράδειγμα του Μακρύγιαλου, που θα αποτελέσει και τη βάση αυτής της μελέτης.

Οι εσωτερικοί, στεγασμένοι χώροι δεν έχουν μεγάλες διαστάσεις και πολλές από τις καθημερινές δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα σε εξωτερικούς χώρους. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι υποβαθμίζεται ο ίδιος ο ρόλος της οικιακής ενότητας, ενώ αναβαθμίζεται η κοινωνικότητα του ατόμου μέσω των συλλογικών δράσεων. Υπάρχουν, επομένως, συγκεκριμένες διαφορές στην κοινωνική συμπεριφορά των κατοίκων, διαφορές που αναμένεται να εντοπιστούν και στην οικονομική τους οργάνωση.

Κινητικότητα και μόνιμη εγκατάσταση

Ενώ οι τούμπες έχουν συνδεθεί με τη μόνιμη εγκατάσταση (sedentism), ο βαθμός μονιμότητας και το ζήτημα της κινητικότητας (mobility) στους επίπεδους οικισμούς αποτελεί αντικείμενο συζήτησης. Το θέμα απασχολεί τόσο τη βαλκανική και ευρωπαϊκή βιβλιογραφία, όσο και την υπόλοιπη διεθνή (Chapman 1989, Gilman 1997, Whittle 1997, 2003). Κάθε κοινωνία διαθέτει μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό κινητικότητας, που εκφράζεται είτε με τη μετακίνηση των αντικειμένων από τόπο σε τόπο, είτε με τη μετακίνηση μέρους ή όλου του ανθρώπινου δυναμικού, σε τακτά ή μη χρονικά διαστήματα, για λόγους οικονομικούς ή κοινωνικούς. Η δεύτερη περίπτωση, δηλαδή η μετακίνηση του ανθρώπινου δυναμικού, εντοπίζεται πιο δύσκολα μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Στην προσπάθεια αυτή είναι καθοριστική η συνδρομή των βιοαρχαιολογικών κλάδων, κυρίως της ζωοαρχαιολογίας (Rodek & Bar-Yosef 1998 και Pappa κ.ά. 2004) και της αρχαιοβοτανολογίας (Βαλαμώτη 2006, 2007) και στα συμπεράσματα από αυτές τις μελέτες βασίζεται κυρίως η συζήτηση για τον βαθμό μονιμότητας των οικισμών που εξετάζονται.

«Νοικοκυριό» ή «οίκος»

Στο επίπεδο του ενδοκοινοτικού χώρου κεντρικό θέμα συζήτησης για τη σύγχρονη έρευνα είναι το «νοικοκυριό» ή «οίκος», οι επιμέρους, δηλαδή, κοινωνικές ενότητες που απαρτίζουν τον οικισμό, διαμορφώνοντας μάλιστα στις αρχές της δεκαετίας του 1980 σχετικό κλάδο (household archaeology). Η συζήτηση για το θέμα αυτό είναι πολύ εκτεταμένη (Yanagisako 1979, Wilk & Rathje 1982, Halstead 1995, Allison 1999, Souvatzi 2000, Tomkins 2004, Düring & Marciniak 2006, Nanoglou 2008) και αναδεικνύει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε

χρησιμοποιώντας αυτή την έννοια. Πέρα από την πρακτική δυσκολία να εντοπιστεί το νοικοκυριό στα αρχαιολογικά κατάλοιπα, την οποία τονίζουν κάποιοι ερευνητές (Tringham & Krstić 1990: 603), υπάρχουν και μεθοδολογικές αντιρρήσεις που τονίζουν ότι το «νοικοκυριό» δεν είναι ένα παρατηρήσιμο αναλυτικό μέγεθος αλλά ένας ερμηνευτικός στόχος, ένα «νοικοκυριό» δηλαδή πρέπει να αντιμετωπιστεί μόνο ως μια πιθανή ταυτότητα που απορρέει από τη δραστηριότητα των ανθρώπων στον χώρο και όχι ως ένα εξ ορισμού υπάρχον επίπεδο στην κοινωνική οργάνωση ενός οικισμού (Nanoglou 2008: 141).

Το «νοικοκυριό» άλλωστε, ως κοινωνική ενότητα, δεν ταυτίζεται με τον χώρο ενός οικήματος, ενός σπιτιού (Allison 1999: 5). Μπορεί να στεγάζεται σε περισσότερες κατασκευές ή και αντίθετα, μια κατασκευή μπορεί να στεγάσει περισσότερα νοικοκυριά, όπως έχει φανεί από εθνοαρχαιολογικές έρευνες (Kent 1984). Το ίδιο το σπίτι δεν εκλαμβάνεται μόνο ως ένας χώρος προστασίας ή και άσκησης δραστηριότητας, αλλά ως ένα περίπλοκο και φορτισμένο με νόημα τμήμα του υλικού πολιτισμού που εκφράζει μεν τις φυσικές, αλλά και τις κοινωνικές και συμβολικές πλευρές της ζωής των κατοίκων του (Stevanović 1997: 335). Στο πλαίσιο αυτό όμως το σπίτι είναι αυτό που ενδεχομένως συγκροτεί μια ταυτότητα (Hodder 1998: 85, Whittle 1996a: 26) και πιθανόν αυτή η ταυτότητα να είναι διαφορετική από ένα «νοικοκυριό» (Nanoglou 2008).

Κατασκευές

Αναφερθήκαμε ήδη στην ευτέλεια των αρχιτεκτονικών κατασκευών που χαρακτηρίζουν τους επίπεδους οικισμούς. Το χαρακτηριστικό αυτό δεν αποτελεί συνθήκη για την ύπαρξη του επίπεδου οικισμού. Στην Ελλάδα, αλλά και στα Βαλκάνια, υπάρχουν παραδείγματα επιμελών κατασκευών σε τέτοια διάταξη και σχέση μεταξύ τους που δεν καταλήγουν στη δημιουργία υψώματος. Όλοι οι οικισμοί όμως που εξετάζονται από τη μελέτη αυτή αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα επίπεδων οικισμών που σε πρώτη τουλάχιστον ανάγνωση δίνουν την εικόνα του εφήμερου. Αυτή η εικόνα έρχεται σε αντίθεση με τη σταθερή και διαχρονική επένδυση που γίνεται για τη δημιουργία και συντήρηση μεγάλων κοινοτικών έργων. Η αντίθεση αυ-

τή ξεκινάει από κοινή βάση. Σχεδόν όλες οι κατασκευές δημιουργούνται ή σχετίζονται με τη διαδικασία του σκαψίματος και είναι αυτός ο τρόπος για να διαμορφωθεί και να αποκτήσει νόημα ο τόπος όπου δημιουργείται ο οικισμός (Erdoğu 2003: 9).

Από τα επιμέρους ανασκαφικά σύνολα (context) κάθε κατασκευής συνάγεται η λειτουργική της διάσταση, η χρήση της δηλαδή ως κατοικίας, αποθήκη, ορίου κ.λπ. Ο τρόπος όμως κατασκευής και χρήσης της, η θέση της μέσα στην κοινότητα και η σχέση της με τις υπόλοιπες κατασκευές ενέχει τη συμβολική της διάσταση. Η συνεχής αναμόχλευση του χώματος, η διαρκής επιστροφή στο εσωτερικό της γης με τη δημιουργία κοιλοτήτων, οι οποίες στη συνέχεια διαρκώς γεμίζουν με φυσικές ή τεχνητές διαδικασίες και ξαναανοίγονται ή σφραγίζονται για να μην ξαναχρησιμοποιηθούν ποτέ, οι μετακινήσεις που γίνονται στο οριζόντιο επίπεδο, ώστε η επιφάνεια της γης να μην ανυψώνεται και να παραμένει αναλλοίωτη, δηλώνουν μια στενή και σταθερή σχέση με το χώμα και με τον χώρο που τους περιβάλλει, η οποία τείνει να έχει κοσμολογικές διαστάσεις. Η σχέση αυτή περιέχει ιδιαίτερο νόημα που μεταφέρεται στη διαμόρφωση της κοινωνικής οντότητας και των αξιών των νεολιθικών ανθρώπων, καθώς και του πλαισίου άσκησης των δραστηριοτήτων τους.

Προσέγγιση στο πεδίο

Η μετάβαση από το θεωρητικό πλαίσιο στον χώρο της ανασκαφικής δραστηριότητας, που συνήθως περιβάλλεται από ένα πιεστικό πλέγμα υποχρεώσεων απέναντι σε ένα διοικητικό σύστημα και ένα επιστημονικό περιβάλλον, απαιτεί ένα νοητικό άλμα που σπάνια βρίσκει υποστήριξη σε επίπεδο μεθοδολογίας. Ο τρόπος που θα προσεγγίσει ο αρχαιολόγος κάθε ανασκαφικό έργο και η μέθοδος με την οποία θα οργανώσει την τεκμηρίωσή του, συζητούνται σήμερα πολύ λιγότερο από ό,τι τα θεωρητικά ζητήματα. Η σχέση ανάμεσα στην αντικειμενική παρατήρηση και την ερμηνεία αποτελεί σημείο αιχμής στον καθορισμό της ανασκαφικής μεθοδολογίας (Hodder 1997, σε αντιπαράθεση με Hassan 1997). Η διαπλοκή τους φαίνεται αναπόφευκτη στο ανασκαφικό πεδίο και αυτό προκύπτει όχι μόνο ως άποψη που απορρέει από τις ιδεολογικές κατευθύνσεις της προσέγγισης, αλλά και επει-

δή οι αποφάσεις στρατηγικής απαιτούν την επί-
τόπου ερμηνεία των δεδομένων, προκειμένου να
προχωρήσει και να ολοκληρωθεί το έργο.

Είναι βέβαια φανερό ότι μιλάω από τη σκοπιά
του αρχαιολόγου που έχει να αντιμετωπίσει είτε με-
γάλα σωστικά έργα, οπότε είναι ισχυρή η πίεση του
γενικού δημόσιου συμφέροντος, είτε ιδιωτικά έργα
πολιτών, οπότε είναι ισχυρή η πίεση των επιμέρους
ανθρώπινων καταστάσεων. Κατ' αυτή την έννοια,
η μεθοδολογία με την οποία θα αντιμετωπιστεί κα-
τά περίπτωση η κάθε ανασκαφική έρευνα θα προ-
κύψει από τη διαμόρφωση των ειδικών συνθηκών,
αλλά και σε μεγάλο βαθμό από την εμπειρία προη-
γούμενων καταστάσεων, τόσο ως προς την αποτε-
λεσματικότητα των μεθόδων, όσο και ως προς τη
γνώση των χώρων και του τρόπου ανάπτυξης κάθε
οικισμού υπό έρευνα.

1.2. Η μέθοδος προσέγγισης των αρχαιολογικών δεδομένων

Προσέγγιση των δεδομένων

Με βάση όσα υποστηρίχθηκαν παραπάνω, η δια-
δικασία της ερμηνείας διαπερνά όλα τα στάδια
καταγραφής των δεδομένων και έχει ήδη ως έναν
βαθμό καθορίσει την ανάλυσή τους. Η ανασκαφική
έρευνα των τριών οικισμών που εξετάζω αναλυτικά
απλώνεται σε χρονικό διάστημα μιας εικοσαετίας
και τόσο ο τρόπος που πραγματοποιήθηκε η έρευ-
να, όσο και ο τρόπος καταγραφής και επεξεργα-
σίας των δεδομένων έχει τροποποιηθεί σημαντικά
μέσα σε αυτό το διάστημα.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 είχε μόλις επι-
σημανθεί η ύπαρξη επίπεδων οικισμών στην Κε-
ντρική Μακεδονία (Ανδρέου & Κωτσάκης 1986) και
η ανασκαφική εμπειρία που σχετιζόταν με αυτούς
ήταν μηδαμινή. Κατά τις πρώτες ανασκαφικές περι-
όδους του νεολιθικού οικισμού της Θέρμης, το 1987
και 1989, τα ανασκαφικά δεδομένα ήταν ασαφή και
δυσερμήνευτα (Παππά 1990, 1992), ενώ η παρου-
σία υπόσκαφων κτισμάτων ήταν άγνωστη στον ελ-
λαδικό χώρο, ειδικά σε μια περίοδο όπως η ΝΝΙ, με
συνέπεια να μην είναι εύκολο να ερμηνευτούν ανά-
λογες κατασκευές, ούτε να γίνουν εύστοχες υπο-
θέσεις για τον τρόπο διάταξης των στοιχείων του
οικισμού. Ο εντοπισμός των ορυγμάτων στον χώρο

της ΔΕΘ το 1992 αντιμετωπίστηκε βέβαια ως τμή-
μα ενός επίπεδου οικισμού, αυτά τα ορύγματα όμως
θεωρήθηκαν, με αρκετή ευκολία, αποθέτες που θα
μπορούσαν να βρίσκονται στις παρυφές κάποιου
οικισμού άγνωστης μορφής ως προς την αρχιτε-
κτονική των στοιχείων του (Παππά 1997α, 1997β).
Σποραδικά ευρήματα από την υπόλοιπη βόρεια Ελ-
λάδα δε βοήθησαν στη αποσαφήνιση της εικόνας.

Μόνο μετά τα πρώτα αποτελέσματα της εκτε-
ταμένης ανασκαφής των δύο φάσεων του νεολιθι-
κού οικισμού στον Μακρύγιαλο, έγινε δυνατόν να
διαμορφωθεί μια άποψη για το μέγεθος, τη μορφή,
τη διάρκεια, αλλά και την εξέλιξη που μπορεί να
έχει ένας επίπεδος και εκτεταμένος οικισμός και
να επιβεβαιωθεί ένα μεγάλο μέρος των υποθέσεων
που είχαν διατυπωθεί έως τότε, στα αρχικά στάδια
της συζήτησης για το θέμα αυτό στην ελληνική βι-
βλιογραφία. Η προσέγγιση επομένως του οικισμού
της Θέρμης στη μετά-Μακρύγιαλο εποχή, το 2000,
πραγματοποιήθηκε με πολύ διαφορετικούς όρους
ως προς την κατανόηση των ανασκαφικών δεδο-
μένων, τη διαμόρφωση των ερωτημάτων που θα
έπρεπε να απαντήσει η έρευνα και την ανάπτυξη
της ανάλογης στρατηγικής.

Ανάλογη με την κατανόηση των δεδομένων
ήταν και η καταγραφή τους. Έχει διαμορφωθεί, βέ-
βαια, ένας βασικός κώδικας που εξασφαλίζει το επί-
πεδο πληροφοριών που είναι δυνατόν να αναγνω-
στεί εκ των υστέρων με διαφορετικό τρόπο, ωστό-
σο είναι βέβαιο ότι διαφορετικά καταγράφεται ένα
περιεχόμενο που θεωρείται γενικά απορριμματο-
κό και διαφορετικά ένα περιεχόμενο που ερμηνεύεται
ως κατευθυνόμενη απόθεση και είναι αποτέλεσμα
μιας ιδιαίτερης κοινωνικής οργάνωσης των ατόμων
του οικισμού. Η προσέγγιση, επομένως, των δεδο-
μένων από τις τρεις ανασκαφές που διενεργήθηκαν
μέσα σε αυτό το μεγάλο χρονικό διάστημα επηρεά-
ζεται από τον τρόπο της αρχικής καταγραφής τους,
στοιχεία της οποίας έχουν διαπεράσει την τελική
ερμηνεία.

Ανισότητες των εξεταζόμενων συνόλων και οργάνωση του υλικού

Στην εξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων που
προήρθαν από τις τρεις σωστικές ανασκαφές που
διαπραγματεύεται η παρούσα μελέτη υπήρχαν
εξαρχής βασικές ανισότητες. Η πρώτη ανισότητα

αφορά την έκταση των τριών ανασκαφών, οι οποίες ήταν όλες σωστικές και κατά συνέπεια το μέγεθός τους ήταν ανάλογο της έκτασης και της σημασίας του σύγχρονου έργου.

Στην περίπτωση του **Μακρύγιαλου** διερευνήθηκε ένα πολύ μεγάλο τμήμα και των δύο φάσεων του νεολιθικού οικισμού, που δίνει συνολική εικόνα, όχι μόνο της οργάνωσης του χώρου αλλά και της διαχρονικής του εξέλιξης. Η ΕΦΑ Πιερίας (πρώην ΚΖ' Ε.Π.Κ.Α.), στην αρμοδιότητα της οποίας ανήκει πλέον η περιοχή της Πιερίας, διενεργεί σωστικές ανασκαφές σε ιδιωτικά αγροτεμάχια και προκύπτουν κατά καιρούς νέα στοιχεία, που αφορούν κυρίως τον προσδιορισμό της έκτασης των δύο φάσεων. Η ανασκαφή της **Θέρμης** έχει διερευνήσει σε μικρό βαθμό όλες τις φάσεις του οικισμού, ωστόσο μέσω των δοκιμαστικών τομών που διενεργήθηκαν σε μεγάλη έκταση, επιτεύχθηκε σε σημαντικό βαθμό ο καθορισμός των ορίων της εγκατάστασης και της πυκνότητας των κατασκευών. Στο πλαίσιο της επέκτασης του σύγχρονου οικισμού, που συμπεριέλαβε μεγάλο μέρος της έκτασης όπου εντοπίζεται ο νεολιθικός οικισμός, η έρευνα στον χώρο συνεχίζεται έως σήμερα με σταθερό ρυθμό, σε ιδιωτικά οικοπέδα που διερευνά η ΕΦΑ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης (πρώην ΙΣΤ' Ε.Π.Κ.Α.) με σωστικές ανασκαφές. Η έρευνα που διενεργήθηκε στον χώρο της **ΔΕΘ** ήταν η πλέον περιορισμένη σε έκταση και η πρώτη που ολοκληρώθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα και με μεγάλη πίεση από πλευράς παράδοσης του έργου, ενώ η πυκνή δόμηση της περιοχής δεν αφήνει περιθώρια επιστροφής με νέα έρευνα. Τα στοιχεία που προήλθαν από την περιορισμένη αυτή ανασκαφή είναι αποσπασματικά και δεν είναι εύκολο να γίνει κατανοητός ο χαρακτήρας της εγκατάστασης.

Τα οικιστικά στοιχεία χωρίστηκαν σε δύο μεγάλες, γενικές κατηγορίες. Τα έργα μεγάλης κλίμακας, κυρίως τάφροι και αποχωματώσεις, τα οποία αναφέρονται στο σύνολο του οικισμού και προσδιορίζονται ως *κοινοτικά έργα*, επειδή αποτελούν συλλογικό έργο αλλά και χώρο συλλογικής δράσης και τα στοιχεία που αναφέρονται στις επιμέρους *ενόπιτες κατοίκησης* που μπορεί, βέβαια, να περιλαμβάνουν κοινόχρηστα στοιχεία, όπως λιθόστρωτα ή χώρους εργαστηριακούς και μαγειρέματος. Ο διαχωρισμός αυτός αφορά κατά κύριο λόγο τον οικισμό του Μακρύγιαλου, όπου τα κοινοτικά

έργα λαμβάνουν εκτεταμένες διαστάσεις. Στους οικισμούς της ΔΕΘ και της Θέρμης, όπου υπάρχουν μόνο ενδείξεις για αντίστοιχα έργα, δε γίνεται ο διαχωρισμός κατά την εξέταση των οικιστικών στοιχείων, αλλά κατά την τελική συζήτηση.

Η πλειονότητα των οικιστικών στοιχείων που αποτελούν τα υλικά κατάλοιπα των τριών οικισμών είναι λάκκοι. Αποφεύχθηκε η δημιουργία κάποιας τυπολογίας με βάση τη μορφή τους. Η ερμηνεία τους, όταν υπήρξε κάποια συγκεκριμένη, βασίστηκε σε μια σειρά κριτηρίων που περιλαμβάνει τη μορφή, τη θέση και το περιεχόμενό τους. Η οργάνωση του μεγάλου αριθμού των λάκκων έγινε, βάσει των χαρακτηριστικών που έχουν καταγραφεί στο ανασκαφικό ημερολόγιο, με τη δημιουργία βάσεων δεδομένων κατά την περίοδο που ακολούθησε την ανασκαφική έρευνα και είχε προχωρήσει ήδη η μελέτη των οικισμών. Αντίθετα, η καταγραφή των κινητών ευρημάτων και η δημιουργία γενικής βάσης δεδομένων για την περίπτωση του Μακρύγιαλου έγινε παράλληλα με την ανασκαφική έρευνα και αμέσως μετά τη λήξη της, όπως και η κωδικοποίηση των ημερολογίων. Ανάλογη εργασία για τα κινητά ευρήματα δεν πραγματοποιήθηκε για τη ΔΕΘ και τη Θέρμη.

Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται αναλυτικά σε χωριστά κεφάλαια τα ανασκαφικά δεδομένα των τριών οικισμών. Οι δύο φάσεις του Μακρύγιαλου αντιμετωπίζονται στην πραγματικότητα ως δύο χωριστοί οικισμοί. Τα οικιστικά στοιχεία διαχωρίζονται στα δύο επίπεδα που προαναφέρθηκαν, κοινοτικά και οικιακά και πλαισιώνονται από πληροφορίες για το περιεχόμενο των επιχώσεών τους, αλλά και τη σχέση με τις γύρω κατασκευές ή την ένταξή τους σε κάποιο σύνολο. Αναλυτικά δεδομένα για τα ευρήματα, υπό τη μορφή πινάκων, παρουσιάζονται μόνο στις περιπτώσεις που αυτά ξεπερνούν κάποιον αριθμό. Μετά την παρουσίαση των οικιστικών στοιχείων, ακολουθεί η γενική παρουσίαση των ευρημάτων και σχολιασμός. Η συζήτηση των οικιστικών στοιχείων από όλους τους οικισμούς γίνεται στο κεφάλαιο 6, αφού έχουν παρατεθεί όλα τα δεδομένα.

Μερικά ζητήματα ορολογίας

Χρησιμοποιήθηκαν μερικοί όροι με σκοπό να αποδώσουν μια ειδική λειτουργία κάποιων στοιχείων

των οικισμών. Ως *αποχωματώσεις* ονομάζω τα μεγάλα ορύγματα που συναντήθηκαν στον Μακρύγιαλο, τη Θέρμη και τη ΔΕΘ και δημιουργήθηκαν σε ειδικά μέρη των οικισμών χωρίς άλλο προφανή λόγο, παρά για την άντληση χώματος. Πρόκειται συνήθως για έργα μεγάλης κλίμακας, εκτεταμένους λάκκους, που στην περίπτωση του Μακρύγιαλου έχουν συγκεκριμένο κυκλικό σχήμα και σημαντικό βάθος που μπορεί να ξεπεράσει τα 6 μ. Διαχωρίζονται από τους μικρούς σε διαστάσεις λάκκους για την απόκτηση πηλού που βρίσκουμε έξω από τα σπίτια σε ολόκληρη τη Νεολιθική. Τον όρο *αποχωμάτωση* χρησιμοποιώ ως μετάφραση του αγγλικού όρου «borrow pit» που σημαίνει έναν λάκκο που δημιουργείται για την απόκτηση χώματος που θα χρησιμοποιηθεί σε κάποια άλλη κατασκευή.

Όλες οι κατασκευές που σχετίζονται με την παρουσία φωτιάς ονομάστηκαν *θερμικές κατασκευές*, που είναι ένας όρος που δεν εμπεριέχει τη χρηστική τους ερμηνεία, επειδή αυτή δεν είναι πάντα σαφής. Ένας λόγος για την ασάφεια αυτή ήταν η κακή διατήρηση των καταλοίπων από τις περισσότερες κατασκευές.

Κατά τη μελέτη του οικισμού των δύο φάσεων στον Μακρύγιαλο χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο ανάλυσης του χώρου η «*συστάδα*» λάκκων, δηλαδή ομάδες λάκκων που αποτελούν ενότητες, δεν ταυτίζεται όμως απαραίτητα με τον όρο «*νοικοκυριό*» ή «*οίκος*».

Η χρήση της «συστάδας» στην ανάλυση του Μακρύγιαλου

Κατά τη φάση MKI οι συστάδες είναι σχεδόν αυτοπροσδιοριζόμενες, επειδή οι λάκκοι σχηματίζουν συγκεντρώσεις που βρίσκονται σε απόσταση μεταξύ τους. Κατά τη φάση MKII δεν είναι δυνατό να έχουν καθοριστικό ρόλο αντίστοιχο με αυτόν της φάσης MKI, επειδή δεν είναι σαφής ο διαχωρισμός τους. Η ομαδοποίηση στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο για τη διαχείριση των δεδομένων ως έναν βαθμό αυθαίρετα και δεν έχει απαραίτητα ερμηνευτικό χαρακτήρα. Κύριο κριτήριο είναι και στη φάση MKII η εγγύτητα των κατασκευών και δευτερογενώς ο εντοπισμός ομοιογενών χαρακτηριστικών και η ύπαρξη κάποιας σχέσης των λάκκων μεταξύ τους, που δεν οδηγεί απαραίτητα στη συγχρονία τους. Είτε δηλαδή αλ-

ληλοτέμνονται είτε η κατασκευή του ενός λαμβάνει υπόψη την ύπαρξη του άλλου. Κατά τη φάση αυτή δεν έχει ενταχθεί ο συνολικός αριθμός των λάκκων σε συστάδες.

Στους άλλους δύο οικισμούς δεν έγινε ανάλογη απόπειρα διαχωρισμού των λάκκων, λόγω ανεπαρκών στοιχείων και έκτασης της έρευνας.

Βάση δεδομένων των λάκκων

Η κωδικοποίηση των λάκκων του νεολιθικού οικισμού στον Μακρύγιαλο βασίστηκε στην καταγραφή των δεδομένων της φάσης Μακρύγιαλος II, επειδή σε αυτή τη φάση υπήρξε η μεγαλύτερη ποικιλομορφία και ποσότητα κατασκευών. Εφαρμόστηκε τόσο στη φάση Μακρύγιαλος I, αλλά και στους οικισμούς της Θέρμης και της ΔΕΘ, που είναι πολύ πιο περιορισμένοι ως προς την έκταση και τον αριθμό των λάκκων. Η προσπάθεια αποσκοπούσε στον εντοπισμό της σχέσης του λάκκου με τους υπόλοιπους και των διαφορετικών χρήσεων που προκύπτουν από την ερμηνεία του με βάση τη μορφή του (το μέγεθος, τη διαμόρφωση του πυθμένα, την ύπαρξη ΠΣ), την πολυπλοκότητα της στρωματογραφίας του και τα ευρήματά του. Οι ποσότητες των ευρημάτων, της κεραμικής, των οστών, των οστρέων, των βασικών κατηγοριών ΜΕ, αλλά και οι ποσότητες κάρβουνου και καταλοίπων από κατασκευές ή άλλα οικοδομικά κατάλοιπα, υπολογίστηκαν με κριτήριο τις ποσότητες που αναφέρονται στο ανασκαφικό ημερολόγιο σε πέντε διαβαθμίσεις (πάρα πολύ, πολύ, μέτρια, λίγη, ελάχιστη-καθόλου). Για τις χαμηλές διαβαθμίσεις το κριτήριο δεν είναι απολύτως αξιόπιστο, ωστόσο νομίζω ότι εντοπίζονται με ασφάλεια οι μεγάλες αποκλίσεις.

Κριτήρια για τον χαρακτηρισμό της χρήσης των λάκκων

Ο προσδιορισμός της χρήσης των λάκκων και ο διαχωρισμός τους σε ανάλογες κατηγορίες, οικιστικούς, απορριμματικούς, αποθηκευτικούς, εργαστηριακούς κ.λπ., ήταν σύνθετη διαδικασία που συχνά δεν οδήγησε σε ασφαλές αποτέλεσμα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από ανάλογες περιπτώσεις που αναφέρονται στη βιβλιογραφία και θα συζητηθούν στο κεφάλαιο 6. Τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν για τον καθορισμό της χρήσης κάθε λάκκου είναι τα εξής:

- ♦ *Μορφολογία*: διαστάσεις του λάκκου, διαμόρφωση παρειών και πυθμένα.
- ♦ *Στέγαση*: παρουσία πασσαλοτρυπών ή άλλων στοιχείων ανωδομής.
- ♦ *Επίχωση*: τρόπος απόθεσης των στρωμάτων στο εσωτερικό του λάκκου και περιεχόμενο. Εντοπισμός των πρωτογενών και δευτερογενών επιχώσεων.
- ♦ *Ευρήματα*: ποσότητες ευρημάτων και διάταξή τους εντός του λάκκου. Κατάσταση των ευρημάτων ως προς τη διάβρωση της επιφανείας τους και την πληρότητα.
- ♦ *Σχέση* με υπόλοιπα οικιστικά στοιχεία και ειδικά τις θερμικές κατασκευές.

Ο προσδιορισμός της οικιακής χρήσης ενός λάκκου γίνεται καταρχήν με τον καθορισμό δύο στοιχείων που θα θεωρηθούν θεμελιώδη. Επειδή η οικία αποτελεί σε πρώτο επίπεδο ένα καταφύγιο για τις καιρικές συνθήκες και έναν χώρο ύπνου, θα πρέπει να είναι στεγασμένη και να έχει αρκετό χώρο, ώστε να κατακλιθεί ένα, τουλάχιστον, άτομο. Όλες οι άλλες δραστηριότητες μπορεί να συμβούν και σε διαφορετικούς χώρους, ενώ η χρήση διαφορετικών, μικρότερων χώρων μπορεί να τους συνδυάσει σε μια ενδοκοινοτική ενότητα, ο εντοπισμός της οποίας είναι στόχος της έρευνας. Κατά δεύτερο λόγο, ο οικιακός χώρος θα πρέπει να έχει σχετικά επίπεδο πυθμένα, πρωτογενείς επιχώσεις από ομαλά στρώματα που δημιουργούνται από την κατοίκηση, χωρίς έντονα επεισόδια απόρριψης. Ο εντοπισμός των «*νοικοκυριών*» ή «*οίκων*» προκύπτει ως ερμηνευτικό επακόλουθο του καθορισμού των χρήσεων και των σχέσεων των χώρων και των λεπτομερών καταγραφών των ευρημάτων.

Δεδομένα στρωματογραφιών

Κατά τη μελέτη των οικισμών εξετάστηκε ένας μεγάλος αριθμός από σχεδιασμένες στρωματογραφίες, προερχόμενες από τάφρους, αποχωματώσεις και λάκκους. Οι τάφροι κατά τη φάση ΜΚΙ αποτελούν το μεγαλύτερο σε όγκο ανασκαμμένο στοιχείο και απέδωσαν πολύ μεγάλο αριθμό στρωματογραφιών. Σε πολλές από τις στρωματογραφίες δε στάθηκε δυνατή η λεπτομερειακή καταγραφή των στρωμάτων για πρακτικούς λόγους. Κρίθηκε όμως σημαντικό να ληφθούν ακόμη και τα ημιτελή σχέ-

δια υπόψη στη μελέτη, επειδή παρέχουν έστω και λίγες πληροφορίες για την ερμηνεία του συνόλου. Στην παρούσα μελέτη, τόσο στις τάφρους όσο και στις αποχωματώσεις, διακρίνονται μόνο οι γενικές στρωματογραφικές ενότητες, οι οποίες αναφέρονται είτε στις κύριες κατασκευαστικές φάσεις κάθε κατασκευής είτε στα κύρια επεισόδια επίχωσής τους, λόγω της πληθώρας του υλικού.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει επίσης να σημειώσω ότι, επειδή οι συνθήκες ανασκαφής ήταν σε κάθε οικισμό διαφορετικές, ο τρόπος μέτρησης του εκάστοτε βάθους δεν είναι ενιαίος. Στον Μακρύγιαλο τα βάθη μετρήθηκαν από το ψηλότερο σημείο του φυσικού γηλόφου, αλλά στη Θέρμη και στη ΔΕΘ από την επιφάνεια της θάλασσας.

Υπολογισμός όγκου χώματος

Ο υπολογισμός του όγκου χώματος έγινε μόνο για την ανασκαφή του Μακρύγιαλου, επειδή πρόκειται για την πληρέστερη ανασκαφή και επειδή υπήρχαν συγκρίσιμα μεγέθη για την περαιτέρω ανάλυση των ευρημάτων.¹ Δε λήφθηκαν υπόψη τα επιφανειακά στρώματα και ο υπολογισμός έγινε κατά προσέγγιση. Στην περίπτωση των τάφρων έγινε με βάση τις σχεδιασμένες στρωματογραφίες και όχι τις πληροφορίες του ημερολογίου, ενώ στην περίπτωση των λάκκων έγινε με βάση το περιεχόμενο τους, μετά τον εντοπισμό των ορίων τους.

Βάση δεδομένων των ευρημάτων

Η πραγμάτευση των ευρημάτων των τριών οικισμών βασίστηκε σε στοιχεία που συγκεντρώθηκαν με ανόμοιο τρόπο. Στην περίπτωση της ανασκαφής της ΔΕΘ και της Θέρμης βασίστηκε στα ημερολόγια της ανασκαφής και σε λίγα σχόλια από ειδικούς μελετητές. Στην ανασκαφή του Μακρύγιαλου βασίστηκε στη γενική βάση δεδομένων που συντάχτηκε για όλη την ανασκαφή. Η καταγραφή πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής και αμέσως μετά το πέρας της,² είναι δε πολύ

1. Ο υπολογισμός του όγκου του χώματος των κατασκευών έγινε από τη συνεργάτιδα της ανασκαφής του Μακρύγιαλου Ρένα Βεροπουλίδου με μικρή δική μου συμμετοχή.

2. Η καταγραφή πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Φ. Αδακτύλου, η οποία ήταν υπεύθυνη για τον τομέα αυτό σε όλη τη διάρκεια της ανασκαφής και της μελέτης. Ως έναν βαθμό συνεργάστηκε με τους ειδικούς μελετητές για τον χαρακτηρισμό των αντικειμένων, ωστόσο η αρχική αυτή καταγραφή παραμένει

πιθανό να τροποποιηθεί μετά την ολοκλήρωση της μελέτης των αντικειμένων από τους εξειδικευμένους ερευνητές που μελετούν τα επιμέρους σύνολα. Για τον λόγο αυτό η απόδοση των ευρημάτων είναι ενδεικτική, εν αναμονή της οριστικής δημοσίευσης των αντικειμένων. Στις περιπτώσεις που υπάρχουν δεδομένα από τους μελετητές και έχουν τεθεί στη διάθεσή μου, σχολιάζονται και λαμβάνονται υπόψη στην πραγμάτευση. Δυστυχώς όμως, η μελέτη των ευρημάτων από τους συνεργάτες της ανασκαφής δεν έχει προχωρήσει στον ίδιο βαθμό σε κάθε τομέα και για τον λόγο αυτό θα παρατηρηθούν ανισότητες στον τρόπο διαχείρισης των δεδομένων. Η κύρια έλλειψη σε όλους τους οικισμούς αφορά τις κατανομές της κεραμικής, οι οποίες έγιναν σε πολύ γενικό επίπεδο, μόνο για την ανασκαφή του Μακρύγιαλου και με βάση τον αριθμό από κλούβες που μετρήθηκε. Επίσης, δεν υπάρχει καμία εκτίμηση για το αρχαιοβιολογικό υλικό της ΔΕΘ και της Θέρμης, αφού ακόμη δεν έχει δρομολογηθεί η μελέτη τους.

Στην απόδοση των πινάκων των ευρημάτων, η παρουσία των οποίων θεώρησα ότι ήταν πολύ καθοριστική για την εξέλιξη της εργασίας, έπρεπε να αποδοθούν με κάποιο τρόπο οι ποσότητες των απολεπισμένων εργαλείων. Τα δεδομένα που εμφανίζονται για τους οικισμούς της ΔΕΘ και της Θέρμης προέρχονται από τις καταγραφές του ημερολογίου και είναι δεδομένο ότι θα διαφοροποιηθούν μετά τη μελέτη από ειδικούς συνεργάτες. Τα αντίστοιχα ευρήματα από τον Μακρύγιαλο έχουν υποστεί μια πρώτη διεργασία κατά τη συγκρότηση της βάσης δεδομένων των αντικειμένων και είναι πιο αξιόπιστη η καταγραφή τους, έχουν δε γίνει δειγματοληπτικές συγκρίσεις με τις καταγραφές που έχει θέσει στη διάθεσή μου η συνεργάτις της ανασκαφής Κ. Σκουρτοπούλου, ώστε να διασφαλιστεί η αποφυγή λανθασμένων κατευθύνσεων στον σχολιασμό.

Παραμένει πρόβλημα η καταμέτρηση των απολεπισμένων εργαλείων, αφού δεν έχει ελεγχθεί η πιθανότητα συγκόλλησης των τμημάτων μεταξύ τους. Επομένως οι ποσότητες που εμφανίζονται στους πίνακες, για παράδειγμα ως λεπίδες, είναι στην πραγματικότητα τμήματα από λεπίδες. Ωστό-

σο, θεωρήθηκε ότι θα πρέπει να παρουσιαστεί μια πρώτη εικόνα για την κλίμακα της ποσότητας των ευρημάτων αυτών, που παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις, οι οποίες είναι πολύ σημαντικές για την ερμηνεία των μελετώμενων οικισμών. Αντίστοιχα προβλήματα αντιμετωπίστηκαν και στην καταμέτρηση των λειασμένων εργαλείων³.

Συντομογραφίες

Στο κείμενο που ακολουθεί χρησιμοποιούνται οι εξής συντομογραφίες:

ΑΝ	αρχαιότερη νεολιθική
ΜΝ	μέση νεολιθική
ΝΝ	νεότερη νεολιθική
ΤΝ	τελική νεολιθική
ΠΕΧ	πρώιμη εποχή χαλκού
LBK	Linearbandkeramik
ΔΕΘ	Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης
ΘΕ	Θέρμη
ΜΚ	Μακρύγιαλος
ΠΣ	πασσαλότρυπα
ΘΚ	θερμική κατασκευή
ΔΤ	δοκιμαστική τομή
Ε.Ο.	εθνική οδός
ΟΣΕ	Οργανισμός Σιδηροδρόμων Ελλάδας
ΒΠ	βόρεια παρειά
ΝΠ	νότια παρειά
ΔΠ	δυτική παρειά
ΑΠ	ανατολική παρειά

Χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο

Χρησιμοποιήθηκε το χρονολογικό πλαίσιο όπως ορίζεται από τους Ανδρέου, Φωτιάδη και Κωτσάκη (2001: 260) με τον διαχωρισμό της ΝΝ σε δύο περιόδους κατά Demoule & Perlès (1993: 367) και Γαλλή (1996: 28-29).

<i>Αρχαιότερη νεολιθική</i>	6700/6500-5800/5600
<i>Μέση νεολιθική</i>	5800/5600-5400/5300
<i>Νεότερη νεολιθική Ι</i>	5400/5300-4900/4800
<i>Νεότερη νεολιθική ΙΙ</i>	4900/4800-4500
<i>Τελική νεολιθική</i>	4500-3300/3100

3. Τα θέματα αυτά συζητήθηκαν με τις δύο συνεργάτιδες της ανασκαφής την Κ. Σκουρτοπούλου και τη Χ. Τσοράκη, μετά τη σημαντική επισήμανση της καθηγήτριας Α. Μουνδρέα-Αγραφιώτη.

γενική. Είναι αξιόπιστη σε βαθμό που να επιτρέπει την πρώτη εκτίμηση των κατανομών. Στους τελικούς πίνακες διορθωτικά σχόλια έγιναν από τους ειδικούς συνεργάτες της ανασκαφής, αρχαιολόγους Κ. Σκουρτοπούλου, Χ. Τσοράκη, Σ. Νανόγλου.

Κατά την εξέταση του οικισμού της Θέρμης διαχωρίστηκε η ΝΝΙ περίοδος σε δύο τμήματα, α και β, με βάση τη διαφοροποίηση της κεραμικής. Ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι δυνατό να εκφραστεί με χρονολογίες λόγω έλλειψης ραδιοχρονολογήσεων. Ανάλογη διαφοροποίηση δεν προέκυψε από τη μελέτη της αντίστοιχης περιόδου στον Μακρύγιαλο. Οι οικισμοί που εξετάζονται αναλυτικά καλύπτουν το χρονικό φάσμα από τα μέσα της μέσης νεολιθικής έως το τέλος της νεότερης νεολιθικής II, ενώ σχολιάζονται οικισμοί που καλύπτουν όλο το εύρος του παραπάνω πίνακα. Ως γεωγραφικός διαχωρι-

σμός, τηρήθηκε ο σύγχρονος διοικητικός διαχωρισμός που τοποθετεί την Πιερία στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας και ταυτίζεται με την έως πρόσφατα ένταξή της στην αρμοδιότητα της ΙΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. Επομένως, και οι τρεις οικισμοί τοποθετούνται στην Κεντρική Μακεδονία, είναι όμως αρκετά φανερό ότι η ΔΕΘ και η Θέρμη μοιράζονται μεταξύ τους πιο πολλά κοινά στοιχεία του υλικού πολιτισμού, από ό,τι με τον Μακρύγιαλο, που φαίνεται να βρίσκεται σε έναν χώρο αλληλοεπίδρασης κοντά όχι μόνο στη βαλκανική, αλλά και τη θεσσαλική νεολιθική παράδοση.

Ο οικισμός στον Μακρύγιαλο Πιερίας

Το χρονικό της ανασκαφής

Τον Νοέμβριο του 1992, στο πλαίσιο των διερευνητικών δοκιμαστικών τομών για το έργο της χάραξης της νέας σιδηροδρομικής γραμμής του άξονα Αθήνας-Θεσσαλονίκης, ξεκίνησε η ανασκαφική έρευνα του νεολιθικού οικισμού στον Μακρύγιαλο Πιερίας. Η χάραξη της σιδηροδρομικής γραμμής στο σημείο αυτό ακολούθησε, από τα ανατολικά, τον άξονα του ήδη υπάρχοντος α' κλάδου της εθνικής οδού. Τότε έγινε ο προσδιορισμός της συνολικής έκτασης του αρχαιολογικού χώρου (Μπέσιος & Παππά 1997: 215). Η ανασκαφή ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 1993 και τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου έλαβε τη μέγιστη έκταση, με το παράλληλο ξεκίνημα της κατασκευής και του δεύτερου κλάδου της εθνικής οδού, που ακολούθησε από τα δυτικά την πορεία του πρώτου κλάδου. Τότε χαράχτηκε ο ενιαίος κάρναβος, που κάλυπτε και τα δύο τμήματα της ανασκαφής ανατολικά και δυτικά του πρώτου κλάδου της Ε.Ο. (Σχέδ. 5-1 και Εικ. 5-1 και 5-2). Κατά το διάστημα έως τον Ιούνιο του 1994 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στο δυτικό τμήμα (ΟΣΕ). Συμπληρωματικά, η ανασκαφή λειτούργησε για μερικούς μήνες και τα έτη 1995, 1997, 1998 και 1999 προκειμένου να ολοκληρωθούν δευτερεύοντα έργα, που σχετίζονταν με το ανατολικό τμήμα (Ε.Ο.).²⁶

26. Επρόκειτο στην ουσία για δύο διαφορετικά έργα με χωριστές χρηματοδοτήσεις που λειτούργησαν ως έναν βαθμό παράλληλα. Από πλευράς των ανασκαφών έγινε προσπάθεια να αντιμετωπιστεί ως ένα ενιαίο έργο και να τηρηθούν οι ίδιες ανασκαφικές διαδικασίες, γεγονός που δεν ήταν πάντα εύκολο, λόγω της άνισης εισροής χρημάτων στα δύο έργα. Εξαιτίας αυτών των

Η θέση ήταν ήδη εντοπισμένη από τον αρχαιολόγο της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ Μ. Μπέσιο. Είχε εντοπιστεί το βόρειο τμήμα της θέσης, η περιοχή όπου αποκαλύφθηκε η φάση MKII, όπου τα επιφανειακά ευρήματα είχαν μια σχετική πυκνότητα. Το σημείο αυτό ονομάζεται Αγίασμα, από το παρακείμενο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής, και χρησιμοποιήθηκε ως κωδικό τοπωνύμιο για όλη την ανασκαφή, ακόμη και εκτός των ορίων της πραγματικής ονομασίας του χώρου, προκειμένου να μην υπάρξουν συγχύσεις με άλλες θέσεις διαφόρων εποχών που σκάβονται διαρκώς στην περιοχή του Μακρύγιαλου. Στην ανατολική μάλιστα πλαγιά του λόφου, η οποία ήταν εκτός χάραξης των παρόντων έργων, είχε παλιότερα ερευνηθεί από τον συνάδελφο Μ. Μπέσιο μεμονωμένο αγροτεμάχιο με αφορμή την έκδοση οικοδομικής αδείας, ενώ κατά το 2007 διενεργήθηκαν ανασκαφές σε ακόμη δύο αγροτεμάχια, όπου εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα της φάσης MKII (Μ. Μπέσιος & Φ. Αδακτύλου, προφορική επικοινωνία). Ο εντοπισμός των εκτεταμένων καταλοίπων της φάσης MKI, κυρίως του συστήματος των τάφρων, αλλά και των οικιστικών στοιχείων, στην περιοχή της νέας χάραξης της σιδηροδρομικής γραμμής, έπειτα από εκτενείς δοκιμαστικές τομές, αποτέλεσε τότε έκπληξη, καθόσον οι επιφανειακές ενδείξεις ήταν ελάχιστες. Αυτό, εν μέρει, δικαιολογήθηκε μετά την ολοκλήρωση της έρευνας, λόγω της αραιοκατοίκησης του χώρου,

προβλημάτων στο δυτικό τμήμα (Ε.Ο.), προέκυψαν οι συμπληρωματικές έρευνες κατά τα έτη 1995-1998.

Εικ. 5-1. Ορθοφωτοχάρτης της περιοχής του Μακρυγιάλου με τη θέση του ανασκαφικού καννάβου. (παραχώρηση της Ε. Παπαδημητρίου από την αδημοσίευτη διδακτορική της διατριβή).

Εικ. 5-2. Αεροφωτογραφία της ανασκαφής και του σύγχρονου οικισμού.

αλλά και της ισχυρής διάβρωσης, που απομάκρυνε σημαντικές επιχώσεις από τη μεγαλύτερη έκταση του οικισμού.

Στην έκταση του νεολιθικού οικισμού που ερευνήθηκε εντοπίστηκαν κατά τόπους σποραδικά κατάλοιπα από ανθρώπινες δραστηριότητες μεταγενέστερων εποχών. Στον τομέα Ξ, κοντά στο βόρειο όριο της χάραξης της ΕΟ, εντοπίστηκαν 11 τάφοι της ΠΕΧ,²⁷ που συνδέονται πιθανότατα με κατάλοιπα κατοίκησης στο ύψωμα αμέσως προς τα ΒΔ.²⁸ Βρέθηκαν, ακόμη, φτωχά επιφανειακά κατάλοιπα από κατοίκηση ιστορικών χρόνων, ενώ στο νότιο τμήμα του τομέα Ι εντοπίστηκε μικρός αριθμός τάφων της ρωμαϊκής εποχής, που πλαισίωναν έναν δρόμο σύγχρονο με αυτές. Αντίστοιχο εύρημα είχαμε και στη συμβολή των τομέων Σ και Φ στη χάραξη της Ε.Ο. Ίσως το πιο ενδιαφέρον κατάλοιπο των ιστορικών χρόνων αποτελούν οι λάκκοι συστηματικής αμπελοκαλλιέργειας, που εντοπίστηκαν σε μεγάλη έκταση και σε πολλά σημεία της ερευνημένης περιοχής (Μπέσιος 2004). Συχνά, οι λάκκοι των αμπελιών συγχέονταν με τους διαφόρους λάκκους της προϊστορικής εγκατάστασης επειδή συνυπήρχαν, η εμπειρία όμως έδειξε ότι υπήρχε αυστηρά τυποποιημένο σχήμα και διάταξη στους λάκκους αυτούς, οι οποίοι επιπλέον δεν περιείχαν καθόλου ευρήματα.

Η ανασκαφή του 1993-1994

Κατά το διάστημα 1993-1994 διερευνήθηκε ζώνη κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της υπάρχουσας εθνικής οδού Α-Θ, προκειμένου να δημιουργηθεί εκεί η νέα σιδηροδρομική γραμμή και κατά μήκος της δυτικής πλευράς για τη δημιουργία του δεύτερου κλάδου της εθνικής οδού (Μπέσιος & Παππά 1997, Μπέσιος & Παππά 1998α, Μπέσιος & Παππά 1998β, Μπέσιος & Παππά 1998γ, Pappa & Bessios 1999).

27. Οι τάφοι περιείχαν ακτέριστους σκελετούς σε συνεσταλμένη στάση στον τομέα Ξ. Επειδή έτεμναν επιχώσεις της φάσης ΜΚΙ και παράλληλα βρίσκονταν εκτός οικιστικού χώρου της φάσης ΜΚΙΙ, θεωρήθηκε αρχικά ότι αποτελούν ένα οργανωμένο νεκροταφείο της τελευταίας. Η Τριανταφύλλου, στο πλαίσιο της μελέτης των οστών του οικισμού, χρονολόγησε τα οστά με τη μέθοδο AMS στην πρώιμη εποχή του χαλκού (Triantafyllou 2001: 23).

28. Η αρχική παρατήρηση έγινε από τον συνάδελφο Μ. Μπέσιο και επιβεβαιώθηκε από τα αποτελέσματα των μαγνητικών διασκοπήσεων, που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή από το Α.Π.Θ.

Η μεγάλη έκταση που έπρεπε να διερευνηθεί, αλλά και ο επείγων χαρακτήρας του έργου, επέβαλαν τον εντοπισμό των επιμέρους στοιχείων του οικισμού με δοκιμαστικές τομές. Έτσι, έγινε πολύ νωρίς δυνατό να διευκρινιστεί ο χαρακτήρας των αρχιτεκτονικών κατασκευών και να ανασκαφεί ως ενιαίο σύνολο. Αυτό βέβαια αποτέλεσε μεγάλο κέρδος ως προς τη μέθοδο ανασκαφής, την ταχύτητα ολοκλήρωσής της, αλλά και την ασφάλεια των συνεργείων, επέτρεψε, όμως, τη συστηματική ανασκαφή μέρους μόνον των αρχαιολογικών επιχώσεων, κυρίως όσον αφορά τις τάφρους της φάσης ΜΚΙ. Οι επιχώσεις της φάσης ΜΚΙΙ και η εντός της τάφρου έκταση της φάσης ΜΚΙ σκάφθηκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους. Ήδη και με αυτές τις απώλειες το ανασκαμμένο τμήμα είχε τέτοια έκταση και όγκο ευρημάτων, ώστε η μετέπειτα διαχείρισή του στάθηκε ιδιαίτερα σύνθετη και περίπλοκη.

Για λόγους εξοικονόμησης χρόνου αφαιρέθηκε κατά τόπους με μηχανικό τρόπο μέρος του επιφανειακού στρώματος, που κάλυπτε το σύνολο των κατασκευών. Κατά τη φάση ΜΚΙ η μέθοδος αυτή εφαρμόστηκε σε εκτεταμένα τμήματα της τάφρου Α, κυρίως στην πλευρά του ΟΣΕ, ενώ στην πλευρά της Ε.Ο., μετά από συστηματικό εντοπισμό του πάχους του επιφανειακού στρώματος, αυτό αφαιρέθηκε στην περιοχή του λάκκου 214, ενώ κατά τόπους έγινε ξύσιμο του εδάφους για τον εντοπισμό κατασκευών σε κατάλληλες, βέβαια, καιρικές συνθήκες υγρασίας. Αντίστοιχα, στη φάση ΜΚΙΙ, όπου επίσης προηγήθηκε ένα πλέγμα δοκιμαστικών τομών για τον εντοπισμό της έκτασης και της πυκνότητας των κατασκευών, αφαιρέθηκε με μηχανικό τρόπο ένα μικρό στρώμα του επιφανειακού, περί τα 0,20 μ. Όπου κρίθηκε σκόπιμο και ιδιαίτερα κατά τους καλοκαιρινούς μήνες με τη μεγάλη ξηρασία, γινόταν συστηματική ύγρανση των επιχώσεων με μεγάλες ποσότητες νερού.

Στον χώρο αναπτύχθηκε ένας ενιαίος κάρναβος που για πρακτικούς λόγους ευθυγραμμίστηκε όχι με τον βορρά, αλλά με τον άξονα των έργων (Σχέδ. 5-2 και Εικ. 5-1 και 5-3). Μικρά τμήματα της διερευνητικής φάσης της ανασκαφής εντάχθηκαν εκ των υστέρων στον κάρναβο και για τον λόγο αυτόν παρεκκλίνουν ως προς τις ονομασίες τους. Επίσης μικρά τμήματα των επιχώσεων διαταράχθηκαν κα-

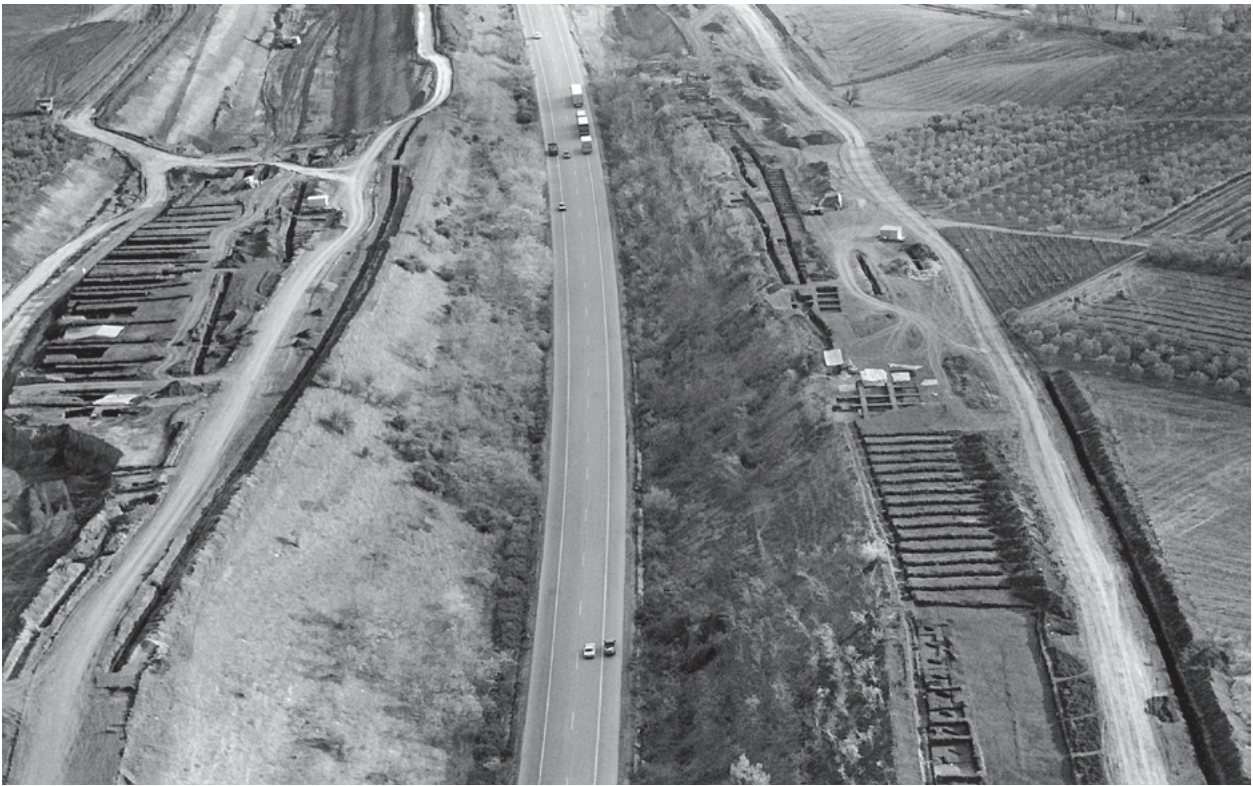
Εικ. 5-3. Κάνναβος στην περιοχή της φάσης MKII.

τά τη διάνοιξη των δοκιμαστικών τομών. Η έκταση του οικισμού χωρίστηκε σε 21 τετράγωνα-**τομείς** διαστάσεων 100×100 μ. (ονομάστηκαν με κεφαλαία γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου από Α έως και Φ) και καθένα από αυτά σε 100 τετράγωνα-**τομές** διαστάσεων 10×10 μ (ονομάστηκαν με τριψήφια νούμερα 001 έως και 100). Κάθε τετράγωνο χωρίστηκε σε άλλα 4 τετράγωνα διαστάσεων 5×5 μ. που αποτέλεσαν και την τελική ανασκαφική ενότητα (ονομάστηκαν με τους αριθμούς από το 1 έως το 4, ως τεταρτημόρια των τομών). Έτσι, κάθε **τομέας** απαρτίζεται από 100 **τομές** και κάθε τομή από 4 **ανασκαφικά τετράγωνα**. Σε κάθε τετράγωνο διαστάσεων 5×5 μ. αφέθηκε μάρτυρας $1,00$ μ. στα βόρεια και ανατολικά –με παρεκκλίσεις σε όποια σημεία αυτό επιβαλλόταν από τις συνθήκες. Μερικές φορές ήταν πρακτικά αδύνατο να διατηρηθούν οι μάρτυρες, ενώ άλλες φορές επελέγη να μη διατηρηθούν για λόγους ανασκαφικούς.

Τα δύο τμήματα της ανασκαφής, ανατολικά και δυτικά της υπάρχουσας Ε.Ο. εντάχθηκαν μεν στον ίδιο κάνναβο, δεν ήταν δυνατό, όμως, να τηρηθεί ενιαίο σύστημα αρίθμησης στις επιμέρους κατασκευές (π.χ. στον κατάλογο των λάκκων) και στα

ευρήματα, επειδή τα δύο μέρη δεν είχαν άμεση επικοινωνία (Εικ. 5-4). Εν μέρει αυτό ξεπεράστηκε με το ενιαίο σύστημα καταγραφών που ακολούθησε την ανασκαφική διαδικασία, ωστόσο, ο βασικός, για την ανασκαφή, κατάλογος των λάκκων έχει χωριστή, παράλληλη, αρίθμηση σε κάθε τμήμα και η διαφοροποίηση προκύπτει από την προσθήκη του προθέματος ΟΣΕ ή Ε.Ο., ανάλογα με τη θέση του ευρήματος.

Η ανασκαφή αποκάλυψε δύο φάσεις του οικισμού που δεν αλληλλοκαλύπτονται παρά μόνο σε ένα ελάχιστο, για τα δεδομένα της έκτασής τους, ποσοστό και μάλιστα αναπτύσσονται σε διαφορετικές πλαγίες του χαμηλού λόφου (Σχέδ. 5-3). Οι δύο αυτές φάσεις διαδέχονται χρονολογικά η μια την άλλη, ενώ φαίνεται ότι παρεμβάλλεται ένα μικρό χρονικό διάστημα κατά το οποίο ο χώρος δεν κατοικείται, συμπέρασμα που συνάγεται από τα ανασκαφικά δεδομένα. Το τμήμα ανατολικά του αρχικού κλάδου της Ε.Ο. έχει το επίθεμα ΟΣΕ, αφού εκεί δημιουργήθηκε η νέα σιδηροδρομική γραμμή, ενώ το τμήμα δυτικά έχει το επίθεμα Ε.Ο., αφού εκεί δημιουργήθηκε ο νέος κλάδος της Ε.Ο. Στο τμήμα του ΟΣΕ αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα

Εικ. 5-4. Αεροφωτογραφία των δύο τμημάτων της ανασκαφής.

της φάσης MKI, τόσο της κατοίκησης, όσο και του συστήματος των τάφρων Α και Β και η φάση MKII, σε όση έκταση αυτή ερευνήθηκε. Στο τμήμα της ΕΟ αποκαλύφθηκε η συνέχεια της φάσης MKI, η κατοίκηση και οι τάφροι Α, Β, και Γ και ένας μεγάλος λάκκος-αποχωμάτωση της φάσης MKII, που προφανώς βρίσκεται εκτός των ορίων της κατοικημένης περιοχής της φάσης MKII. Για πρακτικούς λόγους το γενικό σχέδιο της ανασκαφής και των δύο φάσεων χωρίστηκε σε 30 επιμέρους σχέδια (Σχέδ. 5-4) και αποφασίστηκε να αριθμηθούν και να τοποθετηθούν εκτός σειράς κειμένου (Σχέδ. 5-5 έως 5-35). Στα σχετικά κεφάλαια θα ενταχθούν μόνο τα λεπτομερή σχέδια και οι στρωματογραφίες.

Η ανασκαφή στην πρώτη αυτή περίοδο διήρκεσε πάνω από 15 συνεχόμενους μήνες και κατά τη διάρκειά της ολοκληρώθηκε η έρευνα όσον αφορούσε το ανατολικό τμήμα του ΟΣΕ. Ξεκίνησε με περιορισμένο προσωπικό στην ανατολική πλευρά για να φτάσει μετά από 3 μήνες στη μεγαλύτερή της έκταση. Υπό τη διεύθυνση των αρχαιολόγων της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ Μ. Μπέσιου και της γράφουσας εργάστηκαν 20 αρχαιολόγοι, 150 εργάτες, 3 σχεδιαστές, 2 συντηρητές, 1 αρχαιοβοτανολόγος, 1

γεωαρχαιολόγος, 1 τοπογράφος, ενώ πλήρως απασχολήθηκε και το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας στην Πιερία και επικουρικά το προσωπικό από τη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα με την ανασκαφή λειτούργησε συνεργείο τεκμηρίωσης στις αποθήκες της Εφορείας στον Μακρύγιαλο.

Η ανασκαφή του 1995-1998

Το 1995, το 1997 και το 1998, σε σύντομα χρονικά διαστήματα που δεν ξεπερνούσαν τον τρίμηνο, η ανασκαφή περιορίστηκε στο δυτικό τμήμα (Ε.Ο.). Ερευνήθηκαν τμήματα του δυτικού παράπλευρου δρόμου της νέας εθνικής οδού, ένα τμήμα του έργου που, για λόγους χρηματοδότησης, καθυστέρησε και ουσιαστικά δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Το τμήμα του οικισμού που ερευνήθηκε ανήκει στη φάση MKI και στην ουσία αποτέλεσε μια επέκταση κατά μήκος όλης της ανασκαφής της Ε.Ο. κατά 10 έως 15 μ. Κυρίως ερευνήθηκε η συνέχεια του συστήματος των τάφρων και κάποια στοιχεία στο εσωτερικό του οικισμού. Μεγάλη έμφαση δόθηκε στο τμήμα της τάφρου Γ, που ερευνήθηκε συστηματικά λόγω των ειδικών ευρημάτων, αλλά και της μεγάλης σημασίας για την τεχνική κατασκευής των

τάφρων και του διαχωρισμού των διαδοχικών φάσεων. Το τμήμα του δυτικού παράπλευρου δρόμου δε χρησιμοποιήθηκε ποτέ από την κατασκευάστρια εταιρεία, για τον λόγο αυτόν τμήματα της ανασκαφής δεν ολοκληρώθηκαν (Παππά κ.ά. 2000 και Παππά 2004).

Η ανασκαφή του 1999

Απομακρυσμένα τμήματα, εκτός καννάβου, διερευνήθηκαν το 1999 για την τοποθέτηση του δικτύου οπτικών ινών του ΟΤΕ, κατά μήκος της δυτικής πλευράς της παλιάς εθνικής οδού. Σύντομες σωστικές έρευνες αποκάλυψαν τμήματα που ανήκουν σε μεγάλα, κυρίως, έργα της φάσης ΜΚΙ. Πρόκειται για στοιχεία που σχετίζονται με το σύστημα των τάφρων, που αποδεικνύεται πιο περίπλοκο από ό,τι αρχικά φαινόταν, αλλά και για μια ακόμη έκταση αποχωμάτωσης. Επιβεβαιώθηκαν, με αυτόν τον τρόπο, οι πιο γενναιόδωρες προβλέψεις μας για την έκταση του οικισμού (Παππά 2006).

Γεωμορφολογία και γεωλογία της περιοχής

Η Πιερία από γεωλογική άποψη είναι η ζώνη επαφής ανάμεσα στην Πελαγονική και τη ζώνη του Αξίου των Ελληνίδων ζωνών (Krahtoroulou 1991: 8 και Μουντράκης 1985). Ο οικισμός εκτείνεται στο ανατολικό, λοφώδες τμήμα των Πιερίων, που σχηματίστηκε πάνω στις αποθέσεις του νεογενούς της περιοχής Μεθώνης-Μακρύγιαλου, νότια των αλλουβιακών επιχώσεων του πλειστοκαίνου στην περιοχή του Αλιάκμονα (Higgins & Higgins 1996: 107). Οι αποθέσεις αυτές του νεογενούς συνίστανται από εναλλαγές στρωμάτων συνεκτικού αργίλου, αμμόδους αργιλικού πηλού, με συμπαγή τμήματα μαργώδους και πηλώδους αμμόπετρας και παρεμβολές φακών άμμου (Krahtoroulou 1991: 7-8, Fig. 2.3). Η διαδοχή αυτών των στρωμάτων είχε ως αποτέλεσμα την εναλλαγή και στο χρώμα και στην υφή του φυσικού εδάφους κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, αφού, ανάλογα με το υψόμετρο και τη θέση του ερευνούμενου τμήματος, οι κατασκευές ήταν σκαμμένες σε κόκκινο πηλό ή κιτρινωπή μάργα (Εικ. 5-5). Οι συνέπειες ήταν άμεσες στον βαθμό δυσκολίας εντοπισμού των κατασκευών. Πιο έντονα ήταν τα προβλήματα στις ζώνες του κόκκινου πηλού, όπου

η αντίθεση φυσικού στρώματος και ανθρωπογενούς επιχώσεως μειωνόταν στο ελάχιστο. Γεγονός είναι, χωρίς προς το παρόν διαπιστωμένες συνέπειες, ότι οι επιχώσεις της φάσης ΜΚΙ ανοίχτηκαν κυρίως σε κόκκινο πηλό, ενώ αντίστοιχα, οι επιχώσεις της φάσης ΜΚΙΙ σε μάργα. Η ολοκλήρωση της εδαφολογικής μελέτης²⁹ θα μπορούσε να δείξει αν υπάρχει περίπτωση ηθελημένης επιλογής των διαφορετικών στρωμάτων πηλού και μάργας που να αντανakλά και ανάλογες διαφοροποιήσεις στις επιλογές των κατοίκων κάθε φάσης του οικισμού.

Η περιοχή του οικισμού ορίζεται από δύο ρέματα που κυλούν από δυτικά προς ανατολικά, πηγάζοντας από τους λόφους των Πιερίων και εκβάλλοντας στον Θερμαϊκό κόλπο (Σχέδ. 5-1 και Εικ. 5-1). Το βόρειο από τα ρέματα αυτά διέρχεται αμέσως νότια του σύγχρονου οικισμού του Μακρυγιάλου και το δεύτερο παράλληλα με το πρώτο, ακόμη νοτιότερα. Αποτελούν ένα φυσικό όριο προς βορρά και νότο, μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο νεολιθικός οικισμός. Μεταξύ των δύο ρεμάτων σχηματίζονται διαδοχικοί, χαμηλοί, ομαλοί λόφοι που χαμηλώνουν προς την ακτογραμμή. Πάνω σε αυτό το ανάγλυφο ιδρύθηκε ο οικισμός. Από τις επιχώσεις του διήλθε η χάραξη της παλιάς εθνικής οδού, αλλά και του πρώτου κλάδου της νέας, που κατέστρεψε και το μεγαλύτερο τμήμα της φάσης ΜΚΙ. Στην αεροφωτογραφία του 1945, πριν τη διέλευση της νέας Ε.Ο., φαίνονται τα δύο ρέματα ανάμεσα στα οποία εντοπίστηκαν οι νεολιθικές επιχώσεις και σημειώνεται η κατά προσέγγιση εκτίμηση της περιοχής, όπου κατά τόπους εντοπίστηκαν επεμβάσεις της νεολιθικής εποχής (Εικ. 5-6).

Ο οικισμός και οι φάσεις του

Ο οικισμός στον Μακρύγιαλο Πιερίας καταλαμβάνει έκταση που ξεπερνά τα 500 στρέμματα σύμφωνα με τις εκτιμήσεις που βασίζονται σε ανασκαφικά δεδομένα, επιφανειακές παρατηρήσεις και μαγνητομετρήσεις (Tsokas κ.ά. 1997). Η έκταση αυτή περιλαμβάνει και τους δύο οικισμούς που ιδρύθηκαν και κατοικήθηκαν μέσα στα χρονικά όρια της νεότερης νεολιθικής εποχής. Οι δύο οικισμοί

29. Η δειγματοληψία κατά τη διάρκεια της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη της γεωαρχαιολόγου Α. Κραχτοπούλου, η οποία και θα ολοκληρώσει την εδαφολογική μελέτη.

Εικ. 5-5. Μάργες και
παλαιοχώματα.

Εικ. 5-6. Αεροφωτογραφία
του 1945 πριν τη διέλευση
του α' κλάδου της Ε.Ο.

χρησιμοποιούν εκτάσεις που μόνο σε μικρό βαθμό συμπίπτουν. Ο πρωιμότερος οικισμός ΜΚΙ είναι στραμμένος προς νότο και χρησιμοποιεί τη νότια και νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου, ενώ ο νεότερος οικισμός είναι στραμμένος προς βορρά και χρησιμοποιεί τη βόρεια πλαγιά του λόφου. Λόγω της ελάχιστης ανάμειξης των επιχώσεων στα περιορισμένα σημεία συνύπαρξης των δύο φάσεων, συμπεραίνουμε ότι η φάση ΜΚΙ είχε σφραγιστεί πριν τη δημιουργία της φάσης ΜΚΙΙ (Σχέδ. 5-1 και 5-3).

Παρ' όλες τις αλλαγές που σημειώνονται κατά τη μετάβαση από τον ένα οικισμό στον άλλο, τόσο στη θέση, όσο και στην οργάνωση του χώρου, και παρά το χρονικό διάστημα που πιθανότατα παρεμβάλλεται ανάμεσα στην εγκατάλειψη του πρώτου και την ίδρυση του δεύτερου, θεωρούμε ότι πρόκειται για τις δύο διαδοχικές φάσεις του ίδιου οικισμού. Η φάση Μακρύγιαλος Ι (ΜΚΙ) εντάσσεται στο β' μισό της 6ης χιλιετίας (NNI) και η φάση Μακρύγιαλος ΙΙ (ΜΚΙΙ) έχει διάρκεια ίσως λίγο μεγαλύτερη, στο πρώτο μισό της 5ης χιλιετίας (NNII). Καλύπτει, δηλαδή, σε γενικές γραμμές όλη τη διάρκεια της νεότερης νεολιθικής εποχής, ενώ περιστασιακά ευρήματα από την κεραμική και το οστεολογικό υλικό υπαινίσσονται τη χρήση του χώρου στη μέση νεολιθική (Ούρεμ-Κώτσου 2006) και με μεγαλύτερη βεβαιότητα, στην πρώιμη εποχή του χαλκού (Triantaphyllou 2001). Δεν υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις για παρουσία ευρημάτων της τελικής νεολιθικής.

Έκταση ανασκαφής κατά φάση

Στο πλαίσιο και των δύο έργων διερευνήθηκε συνολικά έκταση περίπου 35.000 τ.μ. από τη φάση ΜΚΙ και 17.000 τ.μ. από τη φάση ΜΚΙΙ. Ο όγκος του χώματος που αφαιρέθηκε από τις κατασκευές της φάσης ΜΚΙ υπερβαίνει κατά πολύ τον όγκο της φάσης ΜΚΙΙ, παρότι η δεύτερη παρουσίαζε πολύ μεγαλύτερη πυκνότητα κατασκευών και καλύτερη διατήρηση επιχώσεων³⁰ (Πίν. 5-1). Αυτό

δεν οφείλεται μόνο στην τριπλάσια ανασκαμμένη έκταση της φάσης ΜΚΙ, αλλά και στην παρουσία περισσότερων έργων μεγάλης κλίμακας. Ειδικά η τάφος Α απέδωσε περί το ήμισυ από τον συνολικό όγκο χώματος της φάσης ΜΚΙ, όσο δηλαδή και το σύνολο της φάσης ΜΚΙΙ, ενώ οι αποχωματώσεις περί το ένα τρίτο (Πίν. 5.1-1).

Χρονολόγηση με άνθρακα³¹

Οι δύο χωριστές φάσεις κατοίκησης του οικισμού χρονολογήθηκαν από πολύ νωρίς, με μεγάλη σχετική σαφήνεια, βάσει των δεδομένων της κεραμικής ακολουθίας. Από την ανασκαφή των επιχώσεων προέκυψαν πολύ φτωχά δείγματα οργανικού υλικού. Επιπλέον, το μέγεθος των δειγμάτων δε μπορούσε να υποστηρίξει την εφαρμογή συμβατικών μεθόδων χρονολόγησης με ενεργό άνθρακα. Για τον λόγο αυτόν επιλέχθηκαν 30 δείγματα, που εξετάστηκαν με τη μέθοδο της φασματογραφίας μαζών με χρήση επιταχυντή (Accelerator Mass Spectrometry Facility) στο εργαστήριο του Πανεπιστημίου της Arizona (Πίν. 5-2).³² Τα δείγματα έδωσαν τιμές σε απόλυτη συμφωνία με το χρονολογικό πλαίσιο που τέθηκε παραπάνω. Μια πολύ ενδιαφέρουσα εξέλιξη προέκυψε από την πρόσθετη δειγματοληψία, που πραγματοποιήθηκε κατά τη μελέτη ανθρώπινων οστών, που προέρχονταν από μικρή συστάδα τάφων. Ανασκαφικά, η ομάδα αυτή είχε συνδεθεί αρχικά με τη φάση ΜΚΙΙ, αποδείχτηκε, όμως, ότι χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του χαλκού (Triantaphyllou 2001: 23).

Το κριτήριο για την επιλογή των δειγμάτων του άνθρακα ήταν αρχικά το μέγεθος του δείγματος και η σύσταση ακολουθιών από διαφορετικά βάθη και περιοχές του οικισμού. Η βαθμονόμηση των δειγμάτων έδωσε τιμές που επικαλύπτονται μεταξύ τους στο εύρος των τιμών 2σ.

Έχοντας ήδη ένα αρκετά ασφαλές χρονολογικό πλαίσιο βασισμένο στα δεδομένα της κεραμικής, η κύρια μέριμνα κατά τη διάρκεια της δειγματοληψίας ήταν να διευκρινιστούν κατά το δυνατόν οι

30. Ο υπολογισμός των όγκων του χώματος που προήρθε από κάθε κατασκευή έγινε από τη Ρ. Βεροπουλίδου στο πλαίσιο μελέτης του οστεολογικού υλικού του Μακρύγιαλου, με μικρές δικές μου παρεμβάσεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έχει υπολογιστεί ο όγκος του χώματος που αφαιρέθηκε μηχανικά, άλλωστε κρίθηκε ότι ανήκε σε στρώματα επιφανειακά. Παρά τις ανισότητες που τυχόν υπήρξαν στους υπολογισμούς, οι διαφορές είναι μεγάλης κλίμακας και δε φαίνεται να επηρεάζουν τη γενική αναλογία.

31. Ακολούθησε νέα επεξεργασία των δειγμάτων σε συνεργασία με τον Μανιάτη και, με βάση τα νέα δεδομένα, καταρτίζεται ο υπό δημοσίευση πίνακας χρονολογιών (Μανιάτης & Παππά, 2019).

32. Τα δείγματα αυτά είτε αποδείχτηκαν παρεισδύσεις, είτε έδωσαν μη αποδεκτές, υψηλές χρονολογήσεις.

υπο-φάσεις κάθε φάσης. Για τον λόγο αυτόν ένας μεγάλος αριθμός από τα δείγματα της φάσης MKI επιλέχτηκε από την κατακόρυφη στρωματογραφία της τάφρου Α και της τάφρου Γ. Τα δείγματα από τις περιοχές κατοίκησης της φάσης MKI ήταν εξαιρετικά περιορισμένα. Αντίθετα, τα δείγματα της φάσης MKII προήλθαν, κυρίως, από την περιοχή κατοίκησης. Επιχώσεις με μεγάλο βάθος, που να εξασφαλίζει ακολουθία δειγμάτων, δε βρέθηκαν στη φάση MKII, παρά μόνο στο βόρειο άκρο της (Τομέας Η). Κατά συνέπεια, η δειγματοληψία κατά τη φάση MKII έγινε μάλλον σε οριζόντιο, παρά σε κατακόρυφο επίπεδο.

Η φάση MKI χρονολογείται στο δεύτερο μισό της 6ης χιλιετίας, με βάση τα δεδομένα των διορθωμένων τιμών των ραδιοχρονολογήσεων, που τοποθετούν το χρονολογικό πλαίσιο στο 5500/5400 έως 4950. Οι περισσότερες χρονολογήσεις προέρχονται από το σύστημα των τάφρων, το οποίο φαίνεται να λειτουργεί σε όλη τη διάρκεια της ζωής του οικισμού κατά τη φάση MKI.

Η φάση MKII χρονολογείται με μεγάλη σαφήνεια στο πρώτο μισό της 5ης χιλιετίας. Οι διορθωμένες τιμές των ραδιοχρονολογήσεων τοποθετούν το χρονολογικό πλαίσιο στο 4950 έως 4600/4500. Η ανασκαφή της φάσης αυτής αποκάλυψε δύο υποφάσεις με διαφοροποιήσεις στην κάτοψη του οικισμού. Οι δύο αυτές υποφάσεις με μεγάλη δυσκολία εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Η προσπάθεια εντοπισμού χρονολογικών διαφορών ανάμεσα στις δύο υποφάσεις δε μπόρεσε να υποστηριχτεί από τις δυνατότητες της δειγματοληψίας. Οι χρονολογήσεις που καλύπτουν το πρώτο ήμισυ της 5ης χιλιετίας κατά κύριο λόγο καταδεικνύουν ότι δε συνυπήρχαν όλοι οι λάκκοι κατά την ίδια χρονική στιγμή, ένα συμπέρασμα ασφαλώς αναμενόμενο και από τα ανασκαφικά δεδομένα, αλλά και από το ότι η περιοχή των αποχωμάτων στον τομέα Η είχε μεγάλη διάρκεια χρήσης, πρωτογενούς ή δευτερογενούς. Επίσης, προκύπτει η παράλληλη χρήση της αποχωμάτωσης στον τομέα Η με την κατοίκηση του οικισμού.

5.1. Μακρύγιαλος φάση Ι (MKI)

Έκταση και όρια

Η έκταση της φάσης MKI φαίνεται ότι μπορεί να υπολογιστεί με σχετική ακρίβεια, εφόσον καθο-

ρίζεται από το σύστημα των τάφρων. Το σύστημα αυτό, στο τμήμα που ανασκάφηκε, σχηματίζει ένα τόξο κύκλου, η μέγιστη χορδή του οποίου ξεπερνά τα 550 μέτρα. Στα ΒΔ, εκτός ανασκαμμένης περιοχής, στη συνέχεια των τομέων Ν και Ξ, το έδαφος είναι ομαλό και σχετικά επίπεδο και οι τάφροι, με βάση τα δεδομένα των μαγνητομετρήσεων, τείνουν να σχηματίσουν κανονικό κύκλο (Tsokas κ.ά. 1997: 131). Ανάλογη συνέχεια δεν εντοπίστηκε ωστόσο στα ΝΔ, στη συνέχεια του τομέα Φ, όπου πιθανόν η τάφρος να εκμεταλλεύεται το φυσικό ανάγλυφο. Η γειτνίαση με το ρέμα Παλιοπύδνα, που διέρχεται από ΒΔ προς ΝΔ, αλλά και η ανεύρεση τμήματος τεμνόμενων τάφρων στον τομέα Ψ, δίπλα ακριβώς στο ρέμα, μας οδήγησαν στην υπόθεση ότι αυτό ενσωματώθηκε ή τουλάχιστον αξιοποιήθηκε ως τμήμα του συστήματος των ορίων της φάσης MKI. Επιπλέον, η ανασκαφή μεγάλου λάκκου αποχωμάτωσης στον ακραίο προς βορρά τομέα Χ, ο οποίος επίσης βρίσκεται στις παρυφές του ρέματος, ενισχύει την άποψη αυτή (Σχέδ. 5-1). Με τα δεδομένα αυτά μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια κατά προσέγγιση εκτίμηση της έκτασης, που ορίζεται ως οριοθετημένος χώρος άμεσης δραστηριότητας της φάσης MKI. Παρά τον υψηλό βαθμό διάβρωσης και της απομάκρυνσης μεγάλου ποσοστού των νεολιθικών επιχώσεων, η έκταση αυτή αποτελεί τον χώρο μέσα στον οποίο αναπτύσσονται οι οικιστικές κατασκευές και ενδοκοινοτικές δραστηριότητες των κατοίκων, με πυκνότητα που οπωσδήποτε παραμένει χαμηλή.

Βάθος επιχώσεων και διατήρηση

Η επιφάνεια του εδάφους έχει διαβρωθεί σε όλη την έκταση της φάσης MKI και για τον λόγο αυτόν βρισκόμαστε χαμηλότερα από το επίπεδο χρήσης της νεολιθικής εποχής. Τα κατάλοιπα που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή αποτελούν μόνο τα βαθύτερα τμήματα των νεολιθικών κατασκευών, ενώ διασώζονται πολύ λίγα άμεσα στοιχεία για την ανωδομή τους. Η διαμόρφωση του χώρου, εκτός των υπόγειων και ημιυπόγειων κατασκευών, προκύπτει υποθετικά από έμμεσα στοιχεία.

Κατά τη φάση MKI ο χώρος περικλείεται με σαφήνεια από το σύστημα των τάφρων Α και Β, το οποίο συνδέεται με την ύπαρξη ενός δικτύου συστηματικών αποχωμάτων, που φαίνεται ότι λειτουργεί για μεγάλο χρονικό διάστημα και με δια-

φορετικούς τρόπους. Μέσα σε αυτό το περίπλοκο σύστημα, στο οποίο προστίθεται και μια, τουλάχιστον, ακόμη ενδιάμεση τάφρος, αναπτύσσονται ομάδες λάκκων (Σχέδ. 5-3 και Εικ. 5.1-1). Διασώζεται ο πυθμένας τους σε μέτριο βάθος, αφού μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό ξεπερνάει το 1 μ. Στις λίγες περιπτώσεις όπου διασώζονται αβαθείς πασσαλότρυπες στην περιφέρεια των λάκκων, προσφέρεται μια ένδειξη για τον υπολογισμό του επιπέδου χρήσης του εξωτερικού χώρου. Αντίθετα, οι τάφροι σώζονται σε ιδιαίτερα μεγάλο βάθος, που ξεπερνά σε ορισμένες περιπτώσεις τα 4,00 μ. Τα σημεία της τάφρου Α με το μεγαλύτερο βάθος παρουσιάζονται στο νότιο τμήμα του τομέα Κ και στο βόρειο τμήμα του τομέα Λ, ενώ μεγάλο βάθος παρουσιάζει και η τάφρος Γ σε όλο το τμήμα που ερευνήθηκε στον τομέα Ρ. Η τάφρος Α είναι πιο αβαθής στο βόρειο τμήμα από την πλευρά της Ε.Ο., ενώ το μικρότερο βάθος έχει στη συμβολή των τομέων Ι και Κ, όχι μόνο λόγω της διάβρωσης, επειδή πρόκειται για το υψηλότερο σημείο του λόφου, αλλά και λόγω της κατασκευής της. Στις περιοχές των αποχωματώσεων το μέγιστο βάθος είχε ο τομέας Χ, ακολουθούμενος από τις αποχωματώσεις των τομέων Ξ (λάκκος 214) και Κ. Η αποχωμάτωση στον τομέα Π (λάκκος 212) δεν ξεπέρασε το 1,50 μ., καθώς βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο του λόφου από την πλευρά της Ε.Ο. και έχει υποστεί τον μεγαλύτερο βαθμό διάβρωσης.

Χρονολόγηση (Πίν. 5-2)

Ενώ γενικά οι περισσότερες από τις χρονολογήσεις της τάφρου Γ φαίνεται να είναι πρωιμότερες από αυτές της τάφρου Α, δεν είναι δυνατό να διαχωριστούν οι δύο κύριες υποφάσεις στην κατασκευή και των δύο τάφρων, οι οποίες, βέβαια, εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Το φάσμα των χρονολογήσεων που προέρχονται από την τάφρο Α καταδεικνύει τη μακρά διάρκεια λειτουργίας της κατασκευής αυτής, ενώ η τάφρος Γ φαίνεται να έχει πιο σύντομη διάρκεια. Μερικά από τα πρωιμότερα όστρακα κεραμικής που βρέθηκαν στον οικισμό προέρχονται από τα χαμηλότερα στρώματα της τάφρου Γ (Παππά κ.ά. 2000: 287), ενώ σε γενικές γραμμές επιβεβαιώνεται ότι το νεότερο στοιχείο στο σύστημα είναι η φάση β της τάφρου Α. Ένας μεγάλος λάκκος αποχωμάτωσης, ο λάκκος στον τομέα Χ, που βρίσκεται στο νοτιότερο άκρο

του οικισμού, χρονολογείται στο ύστερο τμήμα της φάσης ΜΚΙ, με βάση την τελευταία αναθεώρηση της χρονολόγησης των δειγμάτων του άνθρακα. Το μοναδικό δείγμα άνθρακα που προέρχεται από την περιοχή κατοίκησης της φάσης ΜΚΙ μπορεί μόνο να επιβεβαιώσει ότι τάφροι και λάκκοι κατοίκησης εντάσσονται στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο. Δεν εξετάστηκαν προς το παρόν άλλα δείγματα, θα πρέπει όμως να ελεγχθεί η χρονολόγηση των υπόλοιπων λάκκων αποχωμάτωσης που, όπως θα δούμε παρακάτω, κρατούν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του κοινοτικού χώρου.

Διάταξη του οικισμού

Ο οικισμός κατά τη φάση ΜΚΙ παρουσιάζει, με πρώτη ματιά, ένα σαφές σχέδιο που καθορίζεται από τον περίβολο των τάφρων Α και Β, που ορίζει τον ενδοκοινοτικό χώρο. Εντός του χώρου αυτού αναπτύσσονται σε αραία διαστήματα συστάδες λάκκων, που αποτελούν τα οικιστικά κατάλοιπα της εγκατάστασης. Δεδομένου του υψηλού βαθμού διάβρωσης, δεν πρέπει να αποκλείεται η περίπτωση να έχουν εξαφανιστεί ολόκληροι λάκκοι στην περιοχή της κατοίκησης και οπωσδήποτε κάθε διαμόρφωση και κατασκευή εκτός λάκκων. Είναι ένας παράγοντας που δεν πρέπει να αγνοείται σε όλη τη συζήτηση για την ενδοκοινοτική οργάνωση της φάσης ΜΚΙ. Οι περισσότεροι από τους λάκκους ομαδοποιούνται σε συστάδες, που σαφώς διαχωρίζονται μεταξύ τους (Σχέδ. 5.1-1). Κάποιοι όμως παραμένουν μεμονωμένοι, ενώ άλλοι εντάσσονται σε συστάδες βάσει της εγγύτητας, αλλά δεν προσδιορίζονται ως ενότητες με μεγάλη σαφήνεια.

Η παρουσία στοιχείων, όπως η ενδιάμεση τάφρος Γ, τα τμήματα τάφρων στον τομέα Ψ, αλλά και η κατασκευή των διαφόρων αποχωματώσεων, δείχνουν ότι πρόκειται για ένα σύστημα με ενιαίο σχεδιασμό και μεγάλο χρονικό εύρος κατά τη διάρκεια του οποίου μπορεί να λειτουργούσε τμηματικά και να κατασκευαζόταν σταδιακά, λόγω κυρίως και της μεγάλης κλίμακας των κοινοτικών έργων.

5.1.1. ΜΚΙ. Κοινοτικά έργα. Όρια. Το σύστημα των τάφρων

Κατά τη φάση ΜΚΙ οι επιχώσεις της ΝΝΙ, στο τμήμα που έχει συστηματικά ερευνηθεί, καθορίζονται